

הרב עזריאל אריאל

דרכי נתינת מעשר עני

ראשי פרקים

הקדמה.

א. מצוות הנתינה.

1. הפרשה ונתינה.

2. ברכת הנתינה.

3. נתינת המעשר בבית ובגורן.

4. הבאת המעשר לעני.

5. נתינת דמי המעשר.

ב. החייבים והפטורים בנתינה.

1. נתינה במצב מסופק.

2. נתינה בספק טבל.

3. ספק מצד גבולות הארץ.

4. ספק בין מעשר שני לעני.

5. מעשר עני בהדרים.

6. חיוב עני בנתינה.

7. המפקיר נכסיו.

ג. הקנאת המעשר.

הקדמה.

1. קנין חצר מראש.

2. קנין שדה לפירותיו.

3. מכירי כהונה.

4. מכירי עניים.

5. מיהו מכיר.

6. עשו את שאינו זוכה כזוכה.

7. הקנין בגבאי צדקה.

ד. המלוה את העני.

הקדמה.

1. ההלוואה.

2. עיקר הדין או תקנה.

3. תנאי ההלוואה.

4. הלוואות מיוחדות.

5. שינוי תנאי ההלוואה.

ה. הוזלת המחזיר לחקלאי.

הקדמה.

1. פירות מסוג ב'.

2. פרי הנשאר בשטח.

3. נתינת סכום סימלי.

4. שער הוזל.

5. השתתפות העני בהוצאות.

6. ערך המעשר לעני.

7. מעשר עני ומעשר כספים.

ו. מקבל המעשר.

1. מיהו עני.

2. פריעת חוב.

3. נתינה לבני המשפחה.

4. נתינה לילד קטן.

5. נתינה לבניו.

6. מקבלי קיצבאות ומילגות.

7. נתינה הרדית.

ז. סיכום.

1. תקציר הלכות נתינת המעשר.

2. סיכום דרכי הנתינה.

3. דוגמאות לחזוי הלוואה.

נספחים:

1. מכתב מאת הגר"ש ישראלי שליט"א: נתינת מעשר עני באיזורי הארץ השונים.

2. מכתב תגובה מאת הרב שלמה רוזנפלד: נתינת מעשר עני בימינו.

הקדמה

השנה שעברה, שנת תש"ן, היתה שנת מעשר עני. שנים רבות, עת היינו בגלות, לא יכולנו לקיים מצווה זו אפילו בבחינת "הציבי לך ציונים". עם חידוש ההתיישבות, שבנו לקיים את המצוות התלויות בארץ, ועימן את מצוות הפרשת תרומות ומעשרות. אך דא עקא, שמצווה חשובה זו, של נתינת מעשר עני, לא זכתה להיות מקויימת בציבור רחב. גרמו לכך מספר סיבות:

- א. המחזיר הכלכלי הכבד של קיום המצווה.
 - ב. הקושי למצוא עניים אמיתיים.
 - ג. הקושי המעשי לשלוח את המעשר אל העני בכל פעם או להקנות לו את המעשר ולקנותו בחזרה.
- בגלל קשיים אלו, נוצר מצב שבו רבים מפרישים מעשר עני מבלי להבין שהם גוזלים אותו מן העניים, ורבים אחרים מקיימים את המצווה באופן סימלי, ע"י נתינת מתנה מועטת לעניים.

גדולי ישראל בדורות הקודמים התריעו על מצב זה, בו המצווה אינה מקויימת כמאמרה, וקראו להשבת עטרה ליושנה ביישוב היהודי המתחדש בארץ. וכך כתב ה"חכמת אדם" (שערי צדק, שער מצוות הארץ פרק י' סעי' י"ז):

"ואמנם בני חו"ל, שמסכנים בעצמם לבוא באה"ק, עליהם ודאי חוב גמור להחמיר בכל מצוות התלויות בארץ, כדון המחמירים".
את הקשיים הכלכליים שבקיום המצווה הכירו כבר חז"ל, והבטיחו, שהמקפיד על קיום מצווה זו לא ייפגע. וכך נאמר בגמרא (תענית ט' ע"א):

"אשכחיה ר' יוחנן לינוקא דריש לקיש. אמר ליה: אימא לי פסוקיך. א"ל: עשר תעשר. א"ל (ינוקא): מאי עשר תעשר? א"ל (ר' יוחנן): עשר בשביל שתתעשר. א"ל: מנא לך הא? א"ל: זיל נסי. א"ל (ינוקא): ומי שרי לנסייה להקב"ה? והכתיב, לא תנסו את ה'! א"ל (ר' יוחנן): הכי אמר רב הושעיא: חוץ מזו, שנאמר (מלאכי ג, י'): הביאו את המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתי, ובחנוני נא בזאת, אמר ה' צבאות, אם לא אפתח לכם את ארובות השמים, והריקותי לכם ברכה עד בלי די".

וכך כתב השל"ה (שער האותיות דף נ"ב):

"מי שיש בו יראת שמים, יעשה המצווה כתיקונה, ויודה לה' על שזיכהו לקיים מצווה זו. ולא יבקש טעמך למיפטר נפשיה, כי לא יעני מזה. אדרבה! יתברך, כמו שאמרו בפרק במה מדליקין (שבת ל"ב ע"ב): בעוון ביטול תרומה ומעשרות שמים נעצרים... ואם נותנים - מתברכין, שנאמר: הביאו את המעשר אל בית האוצר..."

ובדורנו כתב הגר"ח זורסברג, בספרו "המעשר והתרומה" (עמ' ט"ו סוף ס"ק ל'): "ומ"מ, הירא דבר ה' וחרד על דברו, ויהר לקיים מצוות נתינה ללוי ולעני כמאמרה, ולא יחפש אמתלאות וצדדי היתר לפטור עצמו, ויאמין בה' ובעבדיו הנביאים, ככתוב במלאכי..."

במסגרת מאמר זה, ננסה לסקור את הבעיות הקיימות בנתינת מעשר עני כיום, ולבחון את האפשרויות השונות להתמודד עם בעיות אלו. מאמר זה התגבש תוך התייעצות עם הרבנים הראשיים לישראל שליט"א, עם הגר"ש ישראלי שליט"א ועם רבנים נוספים מן ההתיישבות החקלאית. בהיבטים הכלכליים של הנושא התייעצנו עם אנשי שטח וכלכלה. תודתנו נתונה לכולם. בסוף המאמר יופיעו תקציר הלכתי והצעות מעשיות למצבים השונים.

תקוותנו, שיהיה בירור זה שלב נוסף בתקומתה של תורת ארץ ישראל.

א. מצוות הנתינה

1. הפרשה ונתינה

מצוות מעשר עני נוהגת בשנה השלישית והשישית לשמיטה. מצוה זו נחלקת לשני חלקים: **הפרשת המעשר ונתינתו לעני**. נחלקו מוני המצוות ביחס שבין שני חלקים אלו:

לדעת הרמב"ם², הסמ"ג³ והחינוך⁴, מצוות נתינת המעשר היא חלק ממצוות ההפרשה, ואינה נמנית למצוה בפני עצמה.

ולדעת הרמב"ן⁵, הנתינה נמנית למצוה בפני עצמה.

ה"מגילת אסתר" מסיק מדברי הרמב"ם, שהמפריש תרו"מ ואינו נותן אותם **לבעליהם**, לא יצא ידי חובתו⁶, מפני שהנתינה היא חלק בלתי נפרד מן ההפרשה⁷. הגר"צ פראנק⁸ דן באריכות בשאלה זאת, של הפרשת תרו"מ על דעת שלא

1. עי' נתיה"מ סי' רמ"ג משה"כ ס"ק ח' שכתב, שהנתינה היא זכות ולא חובה. לדעתו, מי שמפקיר את טובת ההנאה שיש לו במעשר, אינו חייב לטפל בנתינה. וראה לקמן הע' 44.
2. סהמ"צ שורש י"ב. ועי' במאמרו של הרב קלמן כהנא, חקר ועיון ח"ה עמ' מ"ה.
3. עשין קס"א.
4. מצוה תע"ד, תק"ז.
5. סהמ"צ שורש י"ב ד"ה וכן. ועי' דרך מצוותיך (לבעל המשל"מ) דף נ"א, שעושה את חשבון המצוות לדעת הרמב"ן, כשהוא כולל בכך את כל מצוות הנתינה.
6. שם ד"ה נראה. ועי' "המעשר והתרומה" פרק א' ס"ק ט"ו, שגם המג"א מודה בזה"ו שאין הדבר מעכב, מפני שתרו"מ נוהגים רק מדרבנן.
7. וכן כתב הגר"צ פראנק בשם המהרש"ק וה"שואל ומשיב". (מהד"ג ח"א סי' תל"ג. עי"ש, שאין הכרח בהבנה זו). ועי' ש"ך, יו"ד סי' של"א ס"ק נ"א, שהמפריש תרומה ההולכת לאיבוד, אין תרומתו תרומה, מפני שלא יוכל לקיים מצוות נתינה. ועי' בתשובת מרן הרב קוק זצ"ל המופיעה בספר זה.
8. כרם ציון, אוצר התרומות ח"א, הר צבי עמ' ה'-ט"ו, ובהלכות בסוקות פרק ל"ז סעי' א'; שו"ת הר צבי זרעים סי' מ"ד. הגר"צ פ"ב מבסס את מסקנתו על דברי רש"י, המשל"מ, מהר"ם בן חבים, השאג"א, החת"ס והשאלת יעבץ.

לתת, ומסיק שהדבר אינו מעכב. וכך סוברים גם החזו"א⁹, הגר"צ עוזיא¹⁰, הציץ אליעזר¹¹ והגרש"ז אויערבך¹².

מלבד מצוות העשה של הנתינה¹³, יש גם איסור עשה ואיסור לאו מן התורה למי שמשזה את מעשרותיו, משום "והבאתם שמה"¹⁴ ומשום "בל תאחר"¹⁵. וכך נאמר בגמרא¹⁶ (ראש השנה ד' ע"א):

"חייבי הדמין והערכין... צדקות ומעשרות... לקט, שיכחה ופאה, כיון שעברו עליהם שלושה רגלים – עובר בבל תאחר"¹⁷.

וכתב הרמב"ם (מעשה הקרבנות פי"ד הי"ג):

"...מעשרות ומתנות עניים, מצוות עשה מן התורה, שיביא הכל ברגל שפגע בו תחילה, שנאמר: ובאת שמה – והבאתם שמה וגו'¹⁴. כלומר, בעת שבא לחוג – תביא כל מה שאתה חייב בו... הגיע הרגל ולא הביא – הרי זה ביטל מצות עשה. עברו עליו ג' רגלים ולא הביא... – הרי זה עבר בלא תעשה"¹⁸.

במעשר עני ושאר מתנות עניים הדין חמור יותר. וכך נאמר בתוס' (ד"ה לקט): "דדווקא היכא דליכא עניים, אין עובר בבל תאחר אלא ברגלים. אבל היכא דקיימי עניים, קא עבר לאלתר, כמו צדקה"¹⁹.

2. ברכה על הנתינה

נחלקו הפוסקים, אם יש לברך²⁰ על נתינת תרומות ומעשרות: לדעת התוס'²¹ הרשב"א בתשובה²² ור"י אבן פלט²³, אין מברכים על נתינת

9. מעשרות ז' כ"ד.
10. קונטרס "כללי הפרשת תרומ" ונתינתם", מובא בשו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' י'.
11. ח"ד סי' י' ענף ב'.
12. מנחת שלמה סי' נ"ג; קונטרס "לאפרושי מאיסורא" (בסוף מעדני ארץ על שביעית) פרק א' סי' ה' ופרק ב' סי' א'.
13. עי' ערוה"ש זרעים סי' ק"ח סעי' י'.
14. דברים י"ב ה'–ד'.
15. דברים כ"ג כ"ב. ועי' אנציקלופדיה תלמודית, ערך "בל תאחר".
16. ומקורו בתוספתא ערכין פ"ג ה"ט.
17. עי' המעשר והתרומה פרק א' סעי' י'.
18. עי' סמ"ג לאוין של"א; ספר החינוך מצוה תקע"ה; שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תרצ"ח.
19. על צדקה נאמר (ר"ה ו' ע"א): "וצדקה מיחייב עלה לאלתר. מאי טעמא? דהא קיימי עניים". וכך נפסק להלכה. עי' רמב"ם, מתנע פ"ח ה"א; שו"ע יו"ד סי' רנ"ז סעי' ג'. ועי' מנ"ח מצוה תקע"ה; שו"ת חת"ם סופר יו"ד סי' רמ"ב ד"ה והנלע"ד.
20. עי' אנציקלופדיה תלמודית ערך ברכת המצוות.
21. בכורות י"א ע"א ד"ה והלכתא.
22. שו"ת הרשב"א ח"א סי' י"ח. ועי' פאה"ש פרק ג' ס"ק ל"ט.
23. מובא באבודרהם השלם עמ' י"ז–כ'.

מתנות כהונה²⁴. שני נימוקים נאמרו לכך: א. שמא הכהן לא ירצה לקבל. ב. בעל הבית אינו נותן משלו, אלא הוא כמחזיר פקדון, שהוא "ממון השבט". לדעת הרוקח²⁵, יש לברך על הנתינה. כך נכתב להלכה גם בפאת השלחן²⁶, והוסיף שכן נהג הגר"א²⁷. מסקנת ההלכה היא, שלא לברך על נתינת מתנות כהונה²⁸.

במעשר עני, מודה הרוקח²⁵ שאין לברך. לדעתו, אין לברך על מצוות שכליות. והראב"ד²⁹ מסביר, שאין לברך על מצוה הנובעת מקלקלתו של הזולת. עכ"פ, יש מקום לברך ללא הזכרת שם ומלכות³⁰.

3. נתינת מעשר עני בבית ובגורן

בנתינת המעשר יש הבדל בין מעשר עני בבית לבין מעשר עני בגורן או בשדה. הזכות להחליט מיהו העני שיקבל את המעשר נתונה רק במעשר עני הנמצא בבית. אבל אם המעשר נמצא בשדה או בגורן, חייב המפריש לתת אותו למי שיבוא ראשון. וכך נאמר בגמרא (נדרים פ"ד ע"ב):

"כאן במעשר עני המתחלק בתוך הבית, דכתיבא ביה נתינה – ונתת ללוי, לגר וגו'", מש"ה אסור ליה (למודר האה) לאיתהנוי. כאן במעשר עני המתחלק בתוך הגרנות, כיון דכתיב ביה "והנחת בשעריך" (והוא הפקר לכל העניים) – שרי ליה לאיתהנוי".

הראשונים מביאים את מקורו של הבדל זה מן הספרי³¹, וכך נאמר בתוס' שם

(ד"ה במעשר):

"כתוב אחד אומר 'ונתת'³², וכתוב אחד אומר 'והנחת'³³. בימות החמה יניחנו בגורן, אבל בימות הגשמים יניחנו בבית... ואז יש בו טובת הנאה לבעלים".

וכך פסק הרמב"ם (מתנ"ע פ"ו ה"י):

"ומעשר עני המתחלק בגורן, אין בו טובת הנאה לבעלים, אלא העניים

24. וב"כ החכ"א, שערי צדק שער משפטי הארץ פרק ח' סעי' ט'.

25. סי' שס"ו.

26. סי' ג' סעי' ב' וס"ק ל"ט.

27. עי' פאה"ש שם. ואף שבביאור הגר"א לשו"ע, אור"ח סי' ח' סעי' ב' ד"ה ויברך, הביא את דעת הרשב"א, לא סבר כך להלכה.

28. דרכ"ת יו"ד סי' ס"א ס"ק א'; כף החיים שם ס"ק ג'; המעשר והתרומה פרק א' סעי' ס"ב; דרך אמונה מתנ"ע פרק ז' ס"ק א' וציון ההלכה ס"ק א'.

29. מובא באבודרהם השלם עמ' י"ט.

30. דרכ"ת יו"ד סי' ס"א ס"ק א'. ועי' פאה"ש פרק ג' סעי' ב', שיש לברך אף על נתינת מעשר עני.

31. בספרי שלפנינו דרשה זו אינה מופיעה. אבל היא מובאת ע"י רבים מן הראשונים.

32. דברים י"ד כ"ח-כ"ט: "מקצה שלש שנים תוציא את כל מעשר תבואתך בשנה ההיא, והנחת בשעריך. ובא הלוי... והגר והיתום והאלמנה אשר בשעריך, ואכלו ושבעו".

33. דברים כ"ז י"ב: "כי תכלה לעשר את כל מעשר תבואתך... ונתת ללוי ולגר, ליתום ולאלמנה, ואכלו בשעריך ושבעו".

באים ונוטלין על כרחו... אבל המתחלק בבית – יש בו טובת הנייה לבעלים, ונותנו לכל עני שירצה".

סדרם של שני שלבים אלו שנוי במחלוקת בין הראשונים³⁴:
 לדעת התוס'³⁵ והרא"ש³⁶ בנדרים, ולדעת הכפתור ופרח³⁷, מעשר עני בגורן קודם למעשר עני בבית, כפי שהבאנו לעיל.
 לדעת התוס' בחולין וביבמות³⁸, מעשר עני בבית קודם למעשר עני בגורן, ואלו דבריהם (חולין קל"א ע"א תוד"ה מעשר):
 "הא כיצד? עד הפסח, שהוא זמן הגשמים, ואם מניחו בחוץ נפסד – מחלקו בתוך ביתו, וזה מעשר עני המתחלק בתוך הבית. מכאן ואילך, שהוא ימי הקיץ, מניחו בחוץ, בגרנות, ועניים באים ונוטלין אותו".
 וכך נקטו גם הרדב"ז³⁹ והמבי"ט⁴⁰ על הרמב"ם, וכן נכתב בכרם ציון⁴¹ ובערוה"ש⁴².
 והר"ן⁴³ והרשב"א⁴⁴ הסתפקו בשאלה זו.

הרוגאצ'ובי⁴⁴ מחדש, שמוכיון שאין לבעלים טובת הנאה במעשר עני המתחלק בגורן, גם אין בו מצוות נתינה. לדעתו, יש מצוות נתינה רק במעשר עני המתחלק בתוך הבית.

34. בהסבר המחלוקת, עיין תורת הארץ פרק ג' סעי' כ"ז. וראה מאמרו של הגר"א שפירא בספר זה.

35. פ"ד ע"ב ד"ה מעשר עני.

36. פרק מ"ג.

37. דף ק' ע"א ד"ה מעשר.

38. מתנ"ע פ"ו ה"י.

39. קרית ספר מתנ"ע פרק ו'.

40. אוצר התרומות הלכות פסוקות פרק מ"ב סעי' ג'.

41. זרעים סי' י"ד סעי' ד'-ו'.

42. עי' נדרים פ"ד ע"ב ד"ה אמר רבא; חולין קל"א ע"ב ד"ה מעשר.

43. עי' נדרים שם ד"ה מתחלק; חולין שם ד"ה אין.

44. צפנת פענח מתנ"ע פ"ו ה"י; ועי' צפנת פענח, כללי התורה והמצוות ח"ב סי' ו'. הרוגאצ'ובי מסתמך על התוספתא, מעשר שני פ"ה הט"ז: "ביערת הקודש מן הבית... לגר ליתום ולאומנה – זו מעשר עני... ד"א: כיון שהפרשתו מן הבית, אין אתה זקוק לו". ועי' נתיה"מ סי' רמ"ג, משה"א ס"ק ח'.

על דברי הרוגאצ'ובי, שדין מעשר עני המתחלק בגורן דומה ללקט, שיכחה ופאה, יש להעיר מדברי הספרי, שהבאנו לעיל, התולה את דין מעשר עני בבית ובגורן במידת ההשתמרות של המעשר. מכאן, שגם כאשר המעשר נמצא בגורן, מוטלת האחריות לשמירתו ונתינתו על המפריש. הרמב"ם, אמנם אינו מביא את הקשר הזה להלכה, אבל גם הוא מטיל את האחריות לחלוקה הצודקת של הפירות על המפריש, ואומר שיש לתת לכל עני ועני כדי שבעו. עי' רמב"ם מתנ"ע פ"ו ה"ז והי"ב.

מדברים אלו עולה, שמעשר עני המתחלק בגורן אינו דומה בכל ללקט, שיכחה ופאה, אלא יש למפריש אחריות מסויימת על חלוקתו לעניים, למרות שאין לו בו טובת הנאה. ועי' דרך אמונה מתנ"ע פ"ו ס"ק ל"ו, שהאחריות לחלוקת המעשר לעניים היא תקנת חכמים. ועי' מנ"ח מצוה תע"ד ו"עשר תעשר" הל' רל"ט, שמ"ע בגורן הוא כלשו"פ. מתוך כך הקשה המנ"ח קושיות רבות על הרמב"ם. אך לפי דברינו לק"מ.

בימינו, כותב החזו"א⁴⁵:

"ובלא"ה, מיקרי אין כאן עניים, שאין עני שיטריח ללכת לפרדס ליקח פירות אחדות... ובודאי צריך ליקח לבית ולחלקן... וכ"ש במקום דשכיחי גנבי".

4. הבאת המעשר לעני

אם פירות המעשר משתמרים בשדה והעני יכול לקחתם משם בעצמו, רשאי בעה"ב להסתפק בהנחת המעשר בשדה, ולהמתין שהעניים יבואו לקחתו⁴⁶. נשאלת השאלה, מה הדין במקרה שהפירות הולכים לאיבוד? האם גם אז רשאי הוא להשאירם בשדה?

שאלה זו נידונה בגמרא (חולין קל"ד ע"ב):

"לוי זרע בכישר, ולא הווי עניים למשקל לקט. אתא לקמיה דרב ששת. אמר ליה: לעני ולגר תעזוב אותם – ולא לעורבים, ולא לעטלפים"⁴⁷ (לכן,

במקרה זה, מותר לבעה"ב לקחת את הקט לעצמו).

על כך מקשה שם הגמרא:

"מיתבי: אין מביאין תרומה, לא מגורן לעיר, ולא ממדבר לשוב. ואם אין שם כהן – שוכר פרה ומביאה, מפני הפסד תרומה".

מברייטא זו למדנו, שיש חובה להביא את התרומה אל הכהן, אם הכהן לא מגיע לקחת. ומדוע הקל רב ששת בלקט? על כך עונה הגמרא:

"שאני מתנות כהונה, דנתינה כתיבא ביה" (משא"כ בלקט, שיכחה ופאה, בהן נאמר: תעזוב).

וכך פוסק הרמב"ם⁴⁸ (תרומות פ"ב ה"ז):

"אין ישראל חייבין להטפל בתרומה ולהביאה מן הגורן לעיר ומן המדבר לשוב. אלא כהנים יוצאים לגרנות וישראל נותנים להם חלקן שם. ואם לא יצאו, ה"ז מפריש ומניחה בגורן. ואם היתה חיה או בהמה אוכלתה שם ואינה משתמרת שם מהם – התקינו חכמים⁴⁹ שיטפל בה ויביאנה לעיר... שאם הפרישה והניחה לבהמה ולחיה, הרי זה חילול השם".

הברייטא שהובאה בגמרא עוסקת בתרומה. בטעם הדבר נאמר שם: "מפני הפסד תרומה", נימוק הנוגע רק לתרומה, שיש בה קדושה מיוחדת. וכך גם כתב

45. במכתב הנדפס בספר "דרך אמונה" עמ' קמ"א. ועי' דרך אמונה פרק ו' ס"ק ל"ו.

46. עי' רמב"ם תרומות פ"ב ה"ז; קנאת סופרים על סהמ"צ שורש י"ב ד"ה ואי; ערוה"ש זרעים ס"י פ"ה סעי' ז'.

47. רמב"ם מתני' פ"א ה"י; שו"ע יו"ד ס' של"ב. ועי' פאה"ש ס' ד' סעי' י"א וס"כ כ"א.

48. וכן בטור יו"ד ס' של"א דף רע"ד; ערוה"ש זרעים ס' פ"ה סעי' ח'.

49. עי' יד אפרים יו"ד ס' ס"א סעי' ח', שתמה על הרמב"ם, שלא נקט את הטעם המובא בגמרא, מצד מצוות הנתינה שהיא מדאורייתא. ועי' חזו"א דמאי א' ג', שהשיב על כך.

הרמב"ם. אך מתוך הסוגיא ברור, שהנימוק העקרי הוא מצוות הנתינה. ואכן הב"ח מגיה את לשון הברייתא ואומר "מפני הפסד בהן". דינו של מעשר עני תלוי בטעמים השונים שנאמרו להלכה זו.

סוגיא מקבילה נמצאת בירושלמי (דמאי פ"א ה"ב):

"אין מביאין תרומה מן הגורן לעיר, ולא מן המדבר לשוב, אא"כ היתה במקום שחיה גוררתה, מביאה ונוטל דמים מן השבט".

על כך מקשים בירושלמי:

"ואינו מצוה להשיב אבידה?"

מסבירים מפרשי הירושלמי⁵⁰, שהנימוק העיקרי לחובת הבאת התרומה לעיר הוא משום השבת אבידה.

לסיכום, ישנם שלושה נימוקים לחובה זו, של הבאת התרומה אל הכהן:

א. הגמרא בחולין: מצוות נתינה⁵¹.

ב. הירושלמי בדמאי: השבת אבידה⁵².

ג. הרמב"ם: חילול השם, הנובע מהפסד התרומה⁵³.

שני הנימוקים הראשונים, שייכים, באופן פשוט, אף בשאר המעשרות. הרדב"ז⁵⁴ אומר, שדין זה אמור בכל המתנות שבהן נאמרה נתינה⁵⁵. מכאן יוצא, שהוא הדין לכל המעשרות, ד"נתינה כתיבא בהו". הרוגאצ'ובי⁵² מעיר, שבמעשר עני המתחלק בגורן אין מצוות נתינה, אלא השבת אבידה בלבד.

אחריותו של בעל הבית על המעשר כוללת, לדעת חלק מן הראשונים לכה"פ, גם אחריות לשמירתו. כך מוכח מן הראשונים המסבירים, שמעשר עני בבית קודם למעשר עני בגורן (ראה סעי' 3). לדעה זו, בימות הגשמים, כאשר המעשר אינו משתמר בשדה, חייב בעה"ב לשמרו בביתו ולחלקו שם. רק בקיץ, כאשר התבואה משתמרת בשדה, הוא רשאי להוציא את מה שנותר, ולהניח לפני העניים שיקחו.

5. נתינת דמי המעשר

לכתחילה, יש לתת לעני את המעשר עצמו, ולא די בנתינת כסף תמורתו. וכך נאמר בתוספתא בדמאי (פ"ז הי"ב):

"מפריש ישראל ברשות לוי וברשות עני, ועושה חשבון באחרונה. דברי ר' מאיר. ר' יהודה ור' יוסי ור' שמעון אוסרים, אלא אם נתן לו עישור (גירסת הגר"א: מעות בראשונה)".

50. ר"ש, ריבמ"ץ, פנ"מ, רידב"ז, הגר"א, מהרא"פ, תוס' אנו"ש ועוד. וכ"כ הרוגאצ'ובי, צפנת פענח מתנ"ע פ"ד ה"י.

51. וכן ביר אפרים יו"ד סי' ס"א סעי' ח'.

52. צפנת פענח מתנ"ע פ"ד ה"י. ראה הע' 44.

53. וכן בב"י סי' של"א דף רע"ה, בפרישה שם ס"ק ס"א ובערוה"ש הל' תרומות סי' פ"ח סעי' ח'.

54. על הרמב"ם תרומות פ"ב הי"ז. וכך מובא בכרם ציון, הלכות פסוקות פרק ל"ז סעי' ח', וב"המעשר והתרומה", פרק ט' סעי' ב'.

55. עי' רמב"ם, מתנ"ע פ"א ה"י, המחלק בין לשו"פ לבין שאר המתנות, בהן נאמרה נתינה.

לדעת ר' מאיר, אדם יכול להפריש את המעשר, לקחת אותו לעצמו, ולתת לעני כסף תמורתו. אך זאת, רק אם קיבל מראש את הסכמתו לכך. לדעת החולקים עליו, הדבר אסור. והלכה כרבים, שהדרך להחלפת המעשר בכסף היא באמצעות הלואה מראש⁵⁶ (ראה פרק ד' סעי' 1). אבל בלאו הכי, יש לתת את המעשר עצמו. כך נאמר גם בתוספתא בתרומות (פ"א הי"ד):

"לא יתרום בעה"ב את המעשר ויטול רשות מלוי, ולא הזרוע, הלחיים והקיבה ויטול רשות מכהן..."

אעפ"כ, נהגו במקומות רבים להקל בנתינת הזרוע, הלחיים והקיבה. לכהן, ולתת דמים תמורתם⁵⁷. ונחלקו הפוסקים ביחס למנהג זה: לדעת הרב"ז⁵⁸, מותר לסמוך על מנהג זה, אם הכהן מסכים מראש לכך, ולתת כסף במקום המתנות ד"מה לי הן, מה לי דמיהן". וכן דעת ה"מחנה אפרים"⁵⁹ והפר"ח⁶⁰.

ולדעת מהר"י קורקוס⁶¹, יש להקפיד על נתינת המתנות עצמן. וכן דעת ה"דרכי תשובה"⁶² ו"כף החיים"⁶³.

לענין מעשר, הורו החזו"א⁶⁴ והגרי"ש אלישיב⁶⁵, שיש להקפיד על נתינת המעשר עצמו דווקא. הגר"מ אליהו הורה, שניתן, בשעת הדחק, לסמוך על דעת הרב"ז, ולתת את דמי המעשר (ראה מכתבו של הרב שלמה רוזנפלד, בנספח למאמר זה). ומסתבר, שהדברים אמורים רק בהסכמה מראש של העני המקבל את דמי המעשר. הגר"ח קנייבסקי⁶⁶ הוסיף, שבמכירי עניים, ניתן לתת את הדמים במקום המעשר, אם העני מסכים לכך מראש.

אם המעשר הולך לאיבוד, ואין אפשרות להביא אותו אל המקבל – יש להקדים ולתת את דמיו. וכך נאמר בתוספתא בתרומות שהבאנו לעיל:

"ודברים האובדים מותר"⁶⁷ (לקחתם ולתת את דמיהם), מפני שכמשיב אבידה הוא"⁶⁸.

56. עי' חזון יחזקאל על התוספתא.

57. ראה תשובת מהר"י קורקוס, לקמן הערה 61; דרכי"ד סי' ס"א ס"ק נ"ט; מחנה אפרים זכיה ומתנה סי' ט'.

58. שו"ת הרב"ז סי' ש"מ. ועי' רב"ז על הרמב"ם ביכורים פ"ט הט"ז.

59. זכיה ומתנה סי' ט'.

60. יו"ד סי' ס"א ס"ק כ"ג.

61. בתשובה המובאת בשו"ת הרב"ז סי' ש"מ ובשו"ת אבקת רוכל סי' ט"ז. ואלו דבריו (ד"ה הנה): "...שאפילו יתרצה הכהן לקחת פרוטה או שתי פרוטות במתנת – אין מועיל כלום, אלא היבא ראתי לידה. ואפילו יתן שוויים, נראה שאינו מועיל כלום".

62. יו"ד סי' ס"א ס"ק נ"ט.

63. יו"ד סי' ס"א ס"ק כ"ג.

64. מעשרות ח' ה' ד"ה עוד דן.

65. עי' הליכות שדה 64 עמ' 5-6.

66. דרך אמונה מתנ"ע פרק ו' ס"ק ד'.

67. בתוספתא לא מבואר, אם ההיתר מוגבל למקרה בו מדובר ברישא, שנטל רשות מן הכהן. אבל מן הגמרא מוכח, שהדבר אינו מעכב.

68. הלכה דומה נאמרה במשנה, ב"מ ל"ח ע"א: "המפקיד פירות אצל חבירו, אפילו אם הם אבודים, הרי

כך נאמר גם בגמרא (חולין קל"ד ע"ב), העוסקת בנתינת הזרוע, הלחיים והקיבה לכהן:

"מקום שאין בו כהן, מעלה את המתנות בדמים ואוכלן, מפני הפסד כהן".

וכך נפסק להלכה ברמב"ם⁶⁹ ובשו"ע⁷⁰ בהלכות מתנות כהונה. בשו"ת מנחת יצחק⁷¹ הוסיף, שיש לנהוג כך גם במעשר עני שעלול ללכת לאיבוד. ויתכן, שה"ה לחקלאי היודע, שמפאת ריחוק המקום וקשיי ההובלה, העניים אינם יכולים לבוא ולקחת את המעשר⁷².

ב. החייבים והפטורים בנתינה

1. נתינה במצב מסופק

בספיקות שבדיני ממונות מקובל הכלל: "המוציא מחבירו עליו הראיה". והוא הדין במצב שבו יש ספק ספיקא לחומרא¹.

במתנות עניים יש דין מיוחד, שבמקרים מסויימים הולכים לחומרא. המקור לכך הוא במשנה (פאה פ"ד מ"א):

"חורי הנמלים שבתוך הקמה – הרי הם של בעל הבית. שלאחר הקוצרים – העליונים לעניים, והתחתונים לבעה"ב. ר' מאיר אומר: הכל לעניים, שספק לקט – לקט²."

והלכה כר' מאיר³.

טעמו של דין מיוחד זה מובא בגמרא (חולין קל"ד ע"א):

"אמר ר' שמעון בן לקיש: מאי דכתיב, עני ורש הצדיק⁴? – צדק משלך ותן לו⁵".

זה לא יגע בהם. רשב"ג אומר: מוכרן בבי"ד, מפני השבת אבידה⁶.

69. בימורים פ"ט הט"ז.

70. יו"ד סי' ס"א סעי' י'.

71. ח"ח סי' ע"ב סעי' י'. וכן בדרך אמונה מתנ"ע פרק ו' ס"ק ד'. יש להביא ראיה לדבריהם מן הרמב"ם, מתנ"ע פ"א ה': "נאמר במתנות עניים: לעני ולגר תעזוב אותם... פסקו העניים לבקש ולחזור עליהם – הרי הנשאר מהן מותר לכל אדם... ואינו חייב ליתן דמיהן, שלא נאמר בהן ונתן לעניים, אלא תעזוב אותם". משמע, שמעשר עני, שנאמרה בו נתינה, צריך לתת את דמיו.

72. הליכות שדה 41 עמ' 14.

1. עי' קונטרס הספיקות כלל ו' סי' ז'.

2. וכן בתוספתא פאה פ"ב הט"ז.

3. רמב"ם מתנ"ע פ"ד ה"ו וה"ט, ובפיה"מ פאה שם.

4. תהלים פ"ב ג'.

5. דרשות נוספות מובאות בירושלמי פאה שם ה"ז. וכן בתו"כ בפרשת קדושים ובספרי פרשת כי תצא. ועי' רמב"ם מתנ"ע פ"ד ה"ו; שו"ת חת"ם סופר יו"ד סי' ר"מ; חובת גידולי הארץ (להגרי"צ הלוי) סוף הל' ס"ד.

הגמרא שם מבחינה, לענין זה, בין ספק לקט, שהוא לחומרא, לבין ספק בנתינת הזרוע, הלחיים והקיבה לכהן, ואומרת:

"הכא (במשנה בחולין) – פרה בחזקת פטורה קיימא (ולכן פטור, מספק). קמה (במשנה בפאה) – בחזקת חיובא קיימא (שהשרה מוחזקת בחיוב לקט, ולכן חייב גם בספק)".

מתוך סוגיא זו, ישנם דיונים ארוכים בראשונים ובאחרונים⁶ בידי הספיקות במתנות עניים, ולא כאן המקום לפרטם. להלכה, הורה לנו הגר"ש ישראל, שיש להקל במעשר עני במצב של ספק, ואף במקרה של ספק ספיקא לחומרא⁷. וכך נהוג. להלן נתייחס למצבים שונים של ספק בחיוב נתינת מעשר עני.

2. נתינה בספק טבל

הפירות והירקות הנמכרים בחנויות ובשווקים הם, בדרך כלל, ספק טבל. לא ידוע אם הם מעושרים ע"י החקלאים או המשגיחים בערוצי השיווק השונים. גם לא ידוע אם גדלו ע"י גויים ופטורים ממעשרות. מהו דין נתינת מעשר עני מפירות אלו?

בדין דמאי כתב הרמב"ם⁸ (מעשר פ"ט ה"ב):

"אבל מעשר ראשון ומעשר עני, אין מפרישים מן הדמאי, מפני שהוא ספק, והמוציא מחברו עליו הראיה. לפיכך, אומר ללוי או לעני: הבא ראייה שאינו מעושר, וטול המעשרות".

נחלקו האחרונים, אם הלכה זו, שנאמרה בדמאי, היא קולא מיוחדת לדמאי, מפני ש"רוב עמי הארץ מעושרים", או שזהו דין כללי, לכל מצב של ספק בהפרשת המעשרות:

לדעת הטורי אבן⁹, החת"ס סופר¹⁰ והמשנ"ר¹¹, זוהי קולא מיוחדת לדמאי. ומשמע, שבספק טבל יש לתת את המעשר לעני, מדין "צדק משלך ותן לו", שכן יש כאן חזקת חיוב (ראה סעי' 1).

6. עי' ר"ן נדרים ז' ע"א ד"ה ולענין הלכה; שו"ע יו"ד סי' רנ"ח סעי' ב', סי' רנ"ט סעי' ה', ש"ך, ט"ז ובהגר"א שם, חו"מ סי' רנ"ג סעי' ג'; נתיה"מ כללי תפיסה סי' כ"ה כלל ב'; שו"ת חת"ס סופר יו"ד סי' ר"מ; קונטרס הספיקות כלל א' סי' ט', כלל ו' סעי' ה'; טורי אבן ר"ה י"ד ע"א ואבני"מ שם; שערי יושר שער ה' פרק י"ט-כ'; קהלות יעקב נדרים סי' ז', חולין סי' ל"ט; שו"ת אגרות משה יו"ד ח"א סי' ק"ג; ועוד.

7. בספק ספיקא לחומרא, עי' קונטרס הספיקות כלל ו' סי' ה', שכתב, שדינו כמו ספק לקט שבמשנה בפאה. שכן, אם הולכים לחומרא אחר חזקת חיוב, כ"ש שיש ללכת לחומרא אחר רוב וספק ספיקא. אך מדברי שאר האחרונים שדנו בסוגיא זו משמע, שאין לדמות רוב וס"ס לחזקת חיוב זו. ועי' רמב"ם מעשר פי"ג ה"כ, שהקל בנתינת מעשר עני במקרה הדומה לס"ס.

8. וכן בפיה"מ דמאי פ"א מ"א.

9. ומקורו בגמרא, יומא ט' ע"א; סוטה מ"ח ע"א.

10. באבני"מ, ר"ה י"ד ע"א.

11. בתשובה, יו"ד סי' ר"מ.

12. פאה פ"ד מ"א, דמאי פ"ד מ"ג. ועי' משנה אחרונה מכשירין פ"ב מ"א.

ולדעת הריעב"ץ¹³, האור שמח¹⁴ והרי"ץ הלוי¹⁵, אין הבדל, לענין זה, בין דמאי לספק טבל, ובכל מקרה של ספק בהפרשה, אין חובה לתת את המעשר לעני. יש להביא ראיה ברורה¹⁶ לדעה המקילה, מן הרמב"ם בהלכות מעשר¹⁷ (פי"ג

ה"ב-ב"א):

"כל העיר מוכרת ודאי (טבל) ואחד מוכר דמאי, ואין ידוע ממני לקח, כיצד מתקן? מפריש תרומה ותרומת מעשר ונותן לכהן, ומפריש מעשר שני בלבד..."

וכן אם היו לפניו שתי קופות, אחת טבל ואחת מתוקן, ואבדה אחת מהן – הרי זה מפריש מן השניה תרומה גדולה ותרומת מעשר ונותן לכל כהן שירצה, ומפריש מעשר שני בלבד..."
מכאן, שגם במקרה שבו לא שייך להסתמך על כך שרוב עמי הארץ מעשרים, אין חובה לתת את המעשר לעני. ואפילו במקרה שבו יש ספק ספיקא לחומרא. וכך הורו הפוסקים בדורנו¹⁸, שבספק טבל, אין חובה לתת את המעשר לעני.

כמו כן, גם הקונה פירות מעושרים, ויודע שהמפריש לא נתן את המעשר לעני, אינו חייב בנתינה, מפני שלא ידוע, אם הפירות שברשותו הם מן המעשר או מן החולין. אבל הקונה פירות מעושרים, וידוע לו שמעשר העני נמצא בתוכם, חייב לתת אותו לעני¹⁹.

3. ספק מצד גבולות הארץ

שטחי ארץ ישראל, שנכבשו ע"י עולי בבל, חייבים בתרומות ומעשרות בוודאות²⁰. דינם של שטחי הארץ, שנכבשו רק ע"י עולי מצרים, שנוי במחלוקת בין הראשונים:

לדעת הרמב"ם²¹, ר"ת²², הר"ש²³ והריטב"א²⁴, יש להפריש שם את כל המעשרות, מדרבנן.

13. לחם שמים דמאי פ"א מ"א ד"ה אעפ"י.

14. מעשר פ"ט ה"ג.

15. חובת גידולי הארץ הלכה ס"ד. הרי"ץ הלוי מוכיח את דבריו מן המרדכי בחולין, האומר שדין "צדק משלך ותן לו" נאמר אף נגד רוב. ומכאן שאין להבחין בין דמאי לספק טבל.

16. עיין במאמרו של הרב קלמן כהנא, חקר ועיון ח"ה עמ' ע'.

17. ומקורו בתוספתא דמאי פ"ד ה"ו.

18. מצוות הארץ סי' י"א סעי' ו'; המעשר והתרומה פרק ג' סעי' ל"ה; וכך פסק החזו"א: עי' במאמרו של הרב קלמן כהנא, חקר ועיון ח"ה עמ' ס"ח. וכך הורו לנו הגר"מ אליהו והגר"ש ישראל, שליט"א.

19. אין לומר שבמקרה זה נקנה המעשר לקונה הפירות מדין יאוש ושינוי רשות, שכן העניים אינם יודעים להתיימש, והרי זה כיאוש שלא מדעת: עי' תוס' סוכה ל' ע"ב ד"ה כי.

20. חולין ו' ע"ב; רמב"ם תרומות פ"א ה"ה.

21. רמב"ם תרומות פ"א ה"א.

22. תוס' חולין ז' ע"א סד"ה והתיר; רשב"א שם; ר"ש דמאי פ"א מ"ג.

23. דמאי פ"א מ"ג.

24. חולין שם.

לדעת אחד מבועלי התוספות²⁵, אין חובה להפריש תרומות ומעשרות ממנה שגדל באיזורים אלו.

ולדעת רש"י²⁶, ר"י²⁷, הר"ן²⁸ והכו"פ²⁹, יש חובה להפריש שם תרו"מ מדגן, תירוש ויצהר, אבל לא משאר הגידולים החקלאיים. יש להעיר, שלדעת הרמב"ן³⁰ יש דין "תירוש" ו"יצהר" רק ליין ושמן, ולא לענבים וזיתים העומדים למאכל. ולדעת התוס' ³¹ אף הם חייבים בתרו"מ מן התורה. מחלוקת זו לא הוכרעה³².

להלכה מקובל³³, שפירות שגדלו בשטחי א"י שנכבשו רק ע"י עו"מ, מפרישים מהם תרו"מ ללא ברכה. אבל בדגן, יין ושמן, מפרישים תרו"מ בברכה. כהכרעת הכו"פ וכרעת הרמב"ן³⁴.

לכן, הגדל באיזורי הארץ **שלא נכבשו ע"י עולי בבל³⁵**, אין חובה לתת ממנו את מעשר העני, שכן "המוציא מחבירו עליו הראיה". אך בדגן, יין ושמן, נראה, שחובה לתת מעשר עני אף במקומות אלו. כך הורה לנו הגר"ש ישראל³⁶. ולדעת הגר"מ אליהו, גם גבולות עו"מ חייבים בתרו"מ בברכה, כדעת הרמב"ם³⁷, ולכן הם חייבים גם בנתינת מעשר עני.

באיזורים שקיים לגביהם **ספק אם נכבשו אז³⁸**, יש שלושה ספיקות לחומרא:

1. שמא נכבשו ע"י עולי בבל.
2. שמא הלכה כרמב"ם, שאף שם חייבים במעשרות.
3. שמא הקמת המדינה וכיבושם ע"י צה"ל מחילים עליהם קדושה חדשה לחיוב במעשרות³⁹.

25. תוס' חולין שם; רשב"א שם בשם רבינו משה.
26. חולין ו' ע"ב ד"ה את בית שאן.
27. תוס' ור"ש שם.
28. חולין ז' ע"א ד"ה והתיר.
29. כפתור ופרח פרק ה'.
30. בפירושו לתורה, דברים י"ד כ"ב.
31. ב"מ פ"ח ע"ב תוד"ה כי.
32. עי' מנ"ח מצוה שצ"ה.
33. עי' במאמרו של אמו"ר הרב יעקב אריאל, "צפון סיני ורצועת עזה לענין תרו"מ", בספר "עולה מן המדבר", בהוצאת ישיבת ימית, עמ' 48-49.
34. כך הורה לנו הגר"ש ישראלי שליט"א.
35. כגון: הערבה הדרומית וגוש קטיף. עי' מדריך שמיטה לצרכן, בהוצאת מכון התורה והארץ תשמ"ז, פרק ג' סעי' 51 והע' 27, 28.
36. ראה מכתב הנספח למאמר זה.
37. לדעת הראשון של ראשון, בכל מחלוקות הראשונים במצוות התלויות בארץ יש לפסוק כרמב"ם.
38. כגון: מורדות הגולן ומזרח הכנרת, עמק בית שאן, חוף הגליל מצפון לעכו והאיזור שמדרום לקו באר שבע-אשקלון. עי' מדריך שמיטה לצרכן שם הע' 30. ברמת הגולן, לפי הוראת רבני היישובים, המנהג הוא להפריש תרו"מ בברכה, כדן חיוב ודאי. לכן יש גם חובה לתת שם את המעשר לעני.
39. עי' כרם ציון אוצר התרומות ח"א גידולי ציון סי' א'; שו"ת ציצ' אליעזר ח"י סי' א'; שו"ת משיב מלחמה ח"ב סי' קנ"ה-קנ"ז; ארץ חמדה (להגר"ש ישראלי שליט"א) ח"א עמ' קל"ה. ועי' במכתב הנספח למאמר זה, שם מסיק הרב, שכיבוש זה אינו מקדש.

אעפ"כ, מחמת הספק, אין חובה לתת במקומות אלו את המעשר לעני, כדלעיל (סעי' 1).

4. ספק בין מעשר שני לעני

לפעמים קונה אדם פירות טבל, ומסיבות שונות אינו יודע באיזה מעשר הם חייבים. דבר זה מצוי מאד בקניית ירקות מיד לאחר ראש השנה, כאשר לא ידוע מתי נלקטו. כיצד יש לנהוג במצב זה?

נאמר בתוספתא⁴⁰ (שביעית פ"ד ה"ז):

"מעשה בר' עקיבא, שלקט אתרוג באחד בשבט, ונהג בו כדברי ב"ש וכדברי ב"ה".

ומסביר הירושלמי (ביכורים פ"ב ה"ד; ר"ה פ"א ה"ב):

"מה עשה? קרא שם על מעשר שבו, ופדאו ונתנו לעניים"⁴¹.

מכאן, שבספק אם יש חיוב מעשר שני או מעשר עני, יש לקיים לחומרא את שני המעשרות⁴²: לפדות את המעשר השני ולתת אותו לעניים.

שאלה זו נידונה גם במשנה (מכשירין פ"ב מ"א):

"פירות שניה שרבו על של שלישית, ושל שלישית על של רביעית... – הולכין אחר הרוב. מחצה על מחצה – להחמיר".

נחלקו המפרשים בשאלה, באיזה מקרה מדובר במשנה:

לדעת הכו"פ⁴³, הרא"ש, המלאכת שלמה, החזון נחום והמשנה אחרונה, בפירושם למשנה זו, המדובר בתערובת. וכך משמע מפשטות לשון הרמב"ם⁴⁴ והשו"ע⁴⁵, אף שאוקימתא זו קשה מאד מצד הסברא⁴⁶.

ולדעת הרשב"ם⁴⁷, הטורי אבן⁴⁸, פאת השלחן⁴⁹, ה"בית מאיר"⁵⁰ והחזו"א⁵¹, לא

40. מובאת בגמרא, עירובין ז' ע"א, ר"ה י"ד ע"א; וכן בירושלמי, ביכורים פ"ב ה"ד, ר"ה פ"א ה"ב.

41. מובא בתוס' ר"ה י"ד ע"א, עירובין ז' ע"א, ד"ה ונהג.

42. הלכה זו נאמרה בעוד מקרים דומים. עי' תוספתא שביעית פ"ב ה"ד; ירושלמי מעשרות פ"ד ה"ד.

43. כפתור ופרח פרק מ"ג.

44. מע"ש פ"א ה"א.

45. יו"ד סי' של"א סעי' קכ"ח.

46. האחרונים העלו מספר קשיים:

א. קי"ל, דאין בילה ביבש, ואין אפשר לתקן את כל התערובת מיניה וביה בהפרשת התרומה?
ב. אם מדובר בתערובת, יש פתרון פשוט לבעיית המעשר השני: לקבוע מקום לכל מעשר בפירות החייבים בו, לחשב את ערכו של כל מעשר, לפדות את המעשר השני בשווייו ולשלם לעני את דמי מעשר העני. ומדוע יש צורך ללכת אחר הרוב?

ג. דין ביטול ברוב אינו מועיל לחייב פירות שנה אחת במעשר של חברתה. לכן, המפריש מן התערובת עלול להפריש מן הפטור על החיוב ולהיפך.

47. מובא ברשב"א חולין ו' ע"א.

48. טורי אבן ר"ה י"ד ע"א ואבנ"מ שם.

49. סי' י"ג ס"ק י"ח.

50. מכשירין שם.

51. חזו"א שביעית ז' ט"ו ד"ה אלא. ועי' המעשר והתרומה פרק ב' ס"ק י"ב.

מדובר פה בתערובות, אלא במי שלקח פירות מן האוצר או מן השוק, ואינו יודע בדיוק מאין הם.

כן נחלקו הפוסקים בפירוש ההלכה "להחמיר":

לדעת הרמב"ם⁴⁴ והשו"ע⁴⁵, הולכים לחומרא בספק איסור של מעשר שני, אבל בספק ממון של מעשר עני – הולכים לקולא⁵². לכן מפרישים מעשר, שהוא מעשר שני או עני, ופודים אותו, אך לא נותנים אותו לעניים⁵³. והיינו דלא כר' עקיבא⁵⁴. ולדעת הר"ש⁵⁵, הרא"ש⁵⁵, הראב"ד⁵⁶ והרע"ב⁵⁵, הלכה כר' עקיבא, שיש לנהוג את חומרת שני המעשרות⁵⁷. וכן דעת הגר"א⁵⁸.

החזו"א⁵⁹ הורה, שבמעשר דגן ואילנות יש ללכת לחומרא, ובמעשר ירק – לקולא⁶⁰. מסתבר, שגם בירקות אין להקל, אם ישנה אפשרות מעשית לברר לאיזו שנה הם שייכים.

5. נתינת מעשר עני בהדרים

שאלת חיוב הנתינה בספק שבין מעשר שני לעני, מעשית מאד בהדרים. בעוד שבכל עצי הפרי נקבעת שנת המעשר לפי מועד החנטה⁶¹, באתרוג הדבר נקבע לפי מועד הלקיטה⁶². בדינם של שאר ההדרים הסתפקו האחרונים⁶³, אם לדמות אותם לאתרוג⁶⁴ או לשאר האילנות⁶⁵.

52. ואף שהרמב"ם בהלכה ז' והשו"ע בסעי' קכ"ז, הביאו את הירושלמי במעשרות, לנהוג בצלף כשתי החומרות, י"ל, שצלף, יש לו דין מיוחד. עי' כס"מ על הרמב"ם שם.
53. עי' חזו"א שם, שהמחלוקת היא בשאלה אם מצב זה מוגדר כ"חזקת חיוב". ראה לעיל סעי' 1.
54. ליישוב שיטת הרמב"ם מקושיא זו, עי' רדב"ז על הרמב"ם שם, שהנהגתו של ר"ע היתה ממדת חסידות ולא מן הדין. ועי' צפנת פענח, (הלכות אישות דף מ"ז טור א'; כללי התורה והמצוות ערך מעשר שני) ומקדש דוד (זרעים סי' נ"ח סעי' א'), דר' עקיבא שאני, שהיה גבאי צדקה וידו כיד עניים. לכן, לא יכול היה להיחשב "מוחזק" לעומתם והלך לחומרא. ועי' קהילות יעקב, חולין סי' ל"ט ס"ק ז', שהבחין בין סוגים שונים של ספיקות.
55. מכשירין שם.
56. על הרמב"ם שם.
57. וכ"כ בהמעשר והתרומה פרק ב' סעי' ח'.
58. יו"ד סי' של"א ס"ק קצ"ג-ד'; הגהות הגר"א לתוספתא, שביעית פ"ב ה"ד.
59. שביעית ז' ט"ז ד"ה דינים, תפוז; הליכות שדה 22 עמ' 15.
60. שם ד"ה ירק; מצוות הארץ סי' י"ג סעי' ו'. טעמו של דבר הוא שמעשר ירק הוא בוודאי מדרבנן, בעוד שבאילנות יש הסוברים שהוא מדאורייתא.
61. עי' רמב"ם מע"ש פ"א ה"ב; שו"ע סי' של"א סעי' קכ"ה. להגדרת החנטה עי' במאמרו של אמו"ר הרב יעקב אריאל, התורה והארץ ח"א עמ' 37-56.
62. משנה ביכורים פ"ב מ"ו; רמב"ם שם ה"ה.
63. משפט כהן סי' נ"א; חזו"א שביעית ז' ט"ז ד"ה תפוז, ט' י"ז ד"ה וקרוי; המעשר והתרומה פרק ב' סעי' ד'; עשר תעשר הל' ר"י; ספר השמיטה עמ' י"א הע' 5, בשם הגר"ש סלנט; כרם ציון הלכות פסוקות פרק ט"ז סעי' י"ד; גאון צבי שם ס"ק ב'; ספר הלכות שביעית (להגר"ב וילבר) סי' ג' סעי' י"ב, ובבה"ל ד"ה והאתרוג.
64. עי' ר"ש סיריליאן שביעית פ"ט סוף ה"ד, שלימון, דינו כאתרוג. ועי' ספר השמיטה עמ' י"א הע' 5, שאף הרש"ס לא כתב כן, אלא בלימון ולא בתפוז. וכ"כ הגר"ב זילבר בספר הלכות שביעית שם.
65. עי' כרם ציון הלכות פסוקות שביעית פרק י"ח, גידולי ציון ס"ק ב', שם כתב הגרש"ז אורעבך

למעשה, לענין שביעית נהגו ללכת אחר החנטה⁶⁶, ולא לחשוש לקדושת שביעית בהדרים שחנטו בשביעית ונלקטו בשמינית.

שאלת מעשר עני בהדרים נידונה באחרונים:

החזו"א כתב⁶⁷, שיש לתת את המעשר לעני בכל מצב של ספק כזה. וכך נכתב בכרם ציון⁶⁸. ובשו"ת מנחת יצחק⁶⁹ הוסיף, שבמקרה זה, אפשר לתת לעני הלוואה מראש⁷⁰ לשנתיים בערך של יכול שנה אחת, ולהתנות עימו שהמעשר יהיה שלו רק באותה שנה בה הפרדס חייב במעשר עני.

והגר"ח גרוסברג⁷¹ העיר, שיתכן, שיש להקל בהדרים שחנטו בשנת מעשר שני ונלקטו בשנת מעשר עני, מפני שיש להם חזקת פטור⁷².

ספיקות נוספים מסוג זה יכולים להיות בגידולים בהם החנטה היא מאד מוקדמת, ואז יש ספק אם היא היתה לפני ט"ו בשבט או לאחר מכן. הבעיות השכיחות⁷³ הן בשסק⁷⁴, בלימון⁷⁵, בשקד ובזנים בכירים של אפרסק.

6. חיוב עני בנתינה

במצוות הנתינה חייב לא רק עשיר. גם עני, המפריש תרומות ומעשרות, חייב בנתינת מעשר עני⁷⁶. מקור הדין מובא בגמרא⁷⁷:

"לא תלקט לעני⁷⁸ – להזהיר לעני על שלו".

מכאן, שאף חקלאי השקוע בחובות כבדים, כך שהוא נחשב לעני, חייב בנתינת מעשר עני כדין.

שליט"א, שדין הלימון כשאר אילנות. ראייתו היא מן הרמב"ם, שבודאי הכיר את הלימון, ואעפ"כ הדגיש, שהלכה זו נאמרה באתרוג בלבד.

66. עי' חזו"א שביעית כ"א י"ז, שכתב להקל, בהסתמך על הראשונים הסוברים, שלענין שביעית הולכים אף באתרוג אחר החנטה. ועי' שבה"א, קונ"א סי' י"ח; אגרות ראי"ה ח"א סי' קפ"ט; תורת השביעית (להגר"ח גרוסברג) סי' י"ז ס"ק מ"ח; כרם ציון הלכות פסוקות שביעית פרק י"ח סעי' ז'; שנת השבע סי' כ"א סעי' ד'; ספר הלכות שביעית שם. והגר"מ אליהו שליט"א הורה, שיש ללכת בהדרים לחומרא אף אחר הלקיטה.

67. שביעית ז' ט"ז ד"ה תפוז.

68. הלכות פסוקות פרק ט"ז סעי' י"ד.

69. ח"ח סי' ע"ב סעי' ד'.

70. ראה פרק ד' סעי' 1.

71. המעשר והתרומה פרק ב' במראי מקומות ס"ק י'.

72. לדעה זו, יש לדון גם בירקות, שלא ידוע מתי נלקטו, ובקטניות, שלא ידוע מתי הביאו שליש.

73. עי' הליכות שדה 62 עמ' 20.

74. ראה בספר זה, מאמריהם של הגר"ש ישראלי, הרב שלמה מן החר והרב יואל פרידמן בנושא זה.

75. ראה מאמרו של אמו"ר הרב יעקב אריאל, "התורה והארץ" א' עמ' 38.

76. רמב"ם מתנו"ע פ"ו ה"ד; רע"ב פאה פ"ה מ"ה ד"ה באריסות, ועי' תוי"ט שם. ועי' המעשר והתרומה פרק א' ס"ק ע"ד.

77. גיטין י"ב ע"א וחולין קל"א ע"א. וכן הוא בתוספתא פאה פ"ב ה"ג.

78. ויקרא י"ט י'.

נחלקו שני התלמודים בשאלה, על מי חלה אזהרה זו: לדעת הירושלמי (פאה פ"א ה"ה), האיסור חל על מי שהיה בעל הפירות בשעה שנתחייבו במעשרות. ואם בשעה זו היו הפירות ברשות העני, אסור לו ליטול מהם מעשר עני.

לדעת הבבלי (גדרים פ"ד ע"ב), האיסור חל על מי שהפירות בבעלותו בשעת נתינת המעשר. לכן, אומרת הגמרא, שהמפקיר את כל נכסיו לאחר הפרשת המעשר, רשאי לקחת לעצמו את מעשר העני.

שאלה דומה נידונה בראשונים בהלכות פאה, בבעה"ב שהפקיר את שדהו ונכסיו לאחר הקציר:

לדעת רש"י⁷⁹, אדם זה אינו יכול לקחת את הפאה לעצמו משום "לא תלקט לו לעני"⁷⁸.

ולדעת התוס'⁸⁰, הרא"ש⁸¹, רבינו פרץ⁸², הרמב"ן⁸³, הריטב"א⁸⁴, רבינו קרשקש⁸⁵ והמאירי⁸⁶ – גם בעה"ב עצמו, שהפקיר את כל נכסיו, רשאי לקחת פאה משרהו, שכן הוא עני, והשדה והתבואה אינם שלו.

מדברי האחרונים⁸⁷ משמע, שנוקטים כשיטת הבבלי ורוב הראשונים, שהאיסור "להזהיר לעני על שלו" חל רק על עני שמחזיק את הפירות בבעלותו בשעת הנתינה.

אך נחלקו האחרונים⁸⁸ בשאלה, אם גם הבעלות על הקרקע אוסרת נטילת מעשר עני:

לדעת רעק"א⁸⁹, גם הבעלות על הקרקע קובעת לאיסור "לא תלקט לו לעני". ולדעת הפר"ח⁹⁰ והחזו"א⁹¹, הדבר תלוי רק בבעלות על הפירות בשעת הנטילה. לדעתם הבעלות על הקרקע אוסרת ליטול רק לקט, שיכחה ופאה, שהן נוהגות בזמן הקציר.

79. ב"מ ט' ע"ב ד"ה מי שליפט. ועי' אורח מפרשי התלמוד שם.

80. מובא בשטמ"ק ב"מ ט' ע"ב ד"ה והריטב"א. וייתכן, שזוהי שיטתו בפסחים ל"ח ע"א תור"ה אתיא.

81. פאה פ"ד אות ה'; תוס' הרא"ש ב"מ ט' ע"ב ד"ה מי.

82. ב"מ ט' ע"ב ד"ה מי. ועי' בהערת המהדיר שם.

83. מובא בריטב"א ב"מ ט' ע"ב ד"ה וכתב.

84. ח"י הריטב"א החדשות גיטין י"א ע"ב, מובא בשטמ"ק ב"מ שם.

85. גיטין י"א ע"ב ד"ה מי (חידושים אלו מיוחסים בטעות לריטב"א).

86. ב"מ ט' ע"א ד"ה בעל הבית, גיטין י"א ע"ב ד"ה זה שבארנו.

87. רדב"ז, מהרי"ט, ספר חרדים, של"ה, חכמת אדם, פאת השלחן ועוד: ראה סעי' 7. וראה לקמן פרק ג' סעי' 2.

88. מדברי החזו"א נראה שהוא נוקט כירושלמי: עי' חזו"א דמאי ט' ג', מעשרות ז' כ"ב, אור"ח דף ר"ב ע"ב ד"ה תוד"ה אתיא; דרך אמונה מתנ"ע פ"ו ס"ק ק"ו. אעפ"כ, אומר החזו"א, שהמפקיר גם את הפירות שתיקן – רשאי לקחת את המעשר לעצמו.

89. עי' דרך אמונה מתנ"ע פרק ד' ס"ק ק"ד ובציון ההלכה ס"ק קכ"ד.

90. פאה פרק ה' אות נ"ו.

91. סי' מ"ח. מובא ברעק"א ובתוס' חרשים שם משנה ו'.

92. אור"ח דף ר"ב ע"ב ד"ה תוד"ה אתיא.

7. המפקיר נכסיו

לאור מה שכתבנו לעיל, שהמפקיר את נכסיו לאחר ההפרשה פטור מנתינת המעשר לעני, נידונה באחרונים דרך של "הערמה", שהיתה נהוגה מקדמת דנא⁹² להיפטר ממצוות הנתינה: להפקיר את כל נכסיו (כולל הפירות שתיקן⁹³) בפני שלשה מאוהביו, ולזכות במעשר לעצמו⁹⁴.

המקור לכך הוא בגמרא (נדרים פ"ד ע"ב):

"ר' אליעזר סבר: לא נחשדו עמי הארץ על מעשר עני, כיון דאילו מפקר נכסיה והוי עני ושקל ליה – לית ליה פסידא".

למעשה, נחלקו האחרונים ביחס לדרך זו:

הרדב"ז⁹⁵ ופאת השלחן⁹⁶, מביאים את הדרך הזאת להלכה ללא הסתייגות. בעל ספר חרדים⁹⁷ מביא גם הוא את הדרך הזאת להלכה לשיטת המקילים. אך מדגיש, שההפקר צריך להיעשות כדינו, בפני שלושה בני אדם. המהרי"ט⁹⁸, השל"ה⁹⁹ והחכמת אדם¹⁰⁰ אינם מסתייגים עקרונית מן הדרך הזאת, אך דוחים אותה בגלל פקפוקים מעשיים. שכן, כיצד ניתן לבצע הפקר כזה באופן אמיתי, שיועיל עפ"י ההלכה, מבלי שייגרם למפקיר הפסד גדול. וכך נכתב בכרם ציון¹⁰¹.

ור' בצלאל אשכנזי¹⁰² דוחה את האפשרות הזאת על הסף בגלל האיסור לקחת את המעשר לעצמו, וכשיטת רש"י והירושלמי (לעיל סעי' 6).

בימינו, מכיון שבדרך כלל, לכל חקלאי יש פקדונות ביד אחרים¹⁰³, דרך זו אינה מעשית כלל. ואף באדם שיכול לבצע את ההפקר כדינו, אין דרך זו מומלצת, מפני שהיא הערמה יתרה¹⁰⁴.

92. מנהג זה מובא בשו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תשל"א; שו"ת מהרי"ט ח"א סי' פ"ד; שו"ת בצלאל אשכנזי סי' ב' דף י"א; של"ה, שער האותיות דף נ"ו; פאת השלחן פרק י"ג סעי' ב'; אחרית השנים פרק ה' סעי' כ"ה. ועי' המעשר והתרומה פרק א' סעי' נ"ז וס"ק ע"ו.

93. חזו"א אר"ח דף ר"ב ד"ה ולפ"ז.

94. עי' דרך אמונה מתנ"ע פרק ו' ס"ק ק"ו.

95. ח"ב סי' תשל"א.

96. סי' י"ג סעי' ב'.

97. ספר חרדים פרק נ"ו סעי' י"ח, כ'.

98. ח"א סי' פ"ה. המהרי"ט מעלה כמה קשיים מעשיים:

א. ההפקר צריך להיות בפני שלושה.

ב. י"א, שההפקר אינו מועיל אם המפקיר זוכה בו מחדש לפני שיעברו שלושה ימים.

ג. המפקיר מפסיד מיד את כל הלוואותיו ופקדונותיו שביד אחרים.

ד. אנשים אחרים יוכלו לזכות בנכסיו, לפני שיספיק לזכות בהם מחדש.

99. שער האותיות דף נ"ו.

100. שערי צדק, שער מצוות הארץ פ"י סעי' ט"ז.

101. הלכות פסוקות, פרק מ"ב סעי' י"ז.

102. שו"ת בצלאל אשכנזי סי' ב' דף י"א.

103. עי' שו"ת ציץ אליעזר ח"ד סי' י' ס"ק כ"ה, שיש להפקיר אף חובות שומן פירעונם עוד לא הגיע.

104. אחרית השנים פרק ה' סעי' כ"ה. ועי' של"ה שם.

ג. הקנאת המעשר

הקדמה

את מצוות הנתינה מקיימים, לא רק כאשר מביאים את המעשר עצמו לרשותו של העני. יוצאים ידי חובה אף בהקנתו לעני במעשה קנין, כפי שמעמידה הגמרא (גיטין ל' ע"א) "במזכה להם ע"י אחר". וה"ה לכל מעשה קנין המועיל עפ"י ההלכה. ניתן להקנות מעשר עני בכל אחד מן הקניינים המקובלים בהלכה לקניית מטלטלין: הגבהה, אגב או חצר. יוצא מן הכלל הוא קנין סודר (חליפין), שדינו שנוי במחלוקת בין הפוסקים. דרכי קנין אלו מבוארות בהרחבה במאמרו של הרב שמואל דוד בספר זה: דרכי הקניינים במעשר עני. אך דא עקא, שדרכים אלה מסובכות לעיתים, וקשות לביצוע. נדרש, א"כ, למצוא דרכי קנין פשוטות יותר. כך גם יהיה אפשר למנוע תקלות שונות, שעלולות להגרם מהקשיים המעשיים שבדרכי הקניינים. להלן נבחן מספר דרכי קנין נוספות, המתאימות לנתינת מעשר עני בימינו.

1. קנין חצר מראש

בקנין חצר קיימים מספר קשיים: א. יש צורך בחצר המשתמרת. ב. צריך לדאוג לכך, שהמעשר יהיה באמת מונח בחצרו של הקונה. אם ננקוט, שדי בחצר המשתמרת לדעתו של הנותן¹, אפשר יהיה להקנות את המעשר בדרך הבאה²: לסכם עם העני בכתב³, שבכל פעם שיהיה מעשר עני ברשותו של המפריש, יהיה שטח האדמה שעליו מונח המעשר מושאל לעני למשך שעה אחת, החל מרגע הפרשת המעשר. להסכם זה יש תוקף של קנין שטר⁴ ולכן לא יהיה צורך בקנין נוסף. כך יצא, שברגע ההפרשה, יהיה המעשר מונח בחצירו של העני, והוא יקנה את המעשר בקנין חצר. אם המפריש, או אדם נאמן אחר יהיה באותו מקום בשעת ההפרשה, יהיה שטח אדמה זה מוגדר כחצר המשתמרת. החסרון המעשי בהצעה זו הוא, שהמפריש חייב לדאוג לכך שהפירות יהיו משתמרים בשעת הקנין. שמירה זו יכולה להיות ע"י נוכחותו במקום, ע"י מינוי אדם נאמן שיהיה שם בזמן ההפרשה, או ע"י נעילת הפירות בתוך מחסן סגור. אך אם המפריש אומר את נוסח ההפרשה כשאינו נמצא במקום וגם אינו יודע בדיוק מה מצב שמירת הפירות באותו זמן, אין אפשרות להשתמש בהצעה זו.

2. קנין שדה לפירותיו

בגלל החסרונות המעשיים, הקיימים בהצעה הקודמת, יש מקום לבחון דרך קלה

1. כך הורה הגר"ש ישראלי שליט"א. ראה במאמרו של הרב שמואל דוד בספר זה, פרק ח'.

2. הצעה זו, שמעתי מפי הרב דוב ליאור שליט"א.

3. נוסח הסכם בין העני למפריש לפי הצעה זו, מופיע בסיכום המאמר.

4. אף ללא עדים. עי' שו"ע חו"מ סי' קצ"א סעי' א'; סי' רמ"א סעי' א' וקצוה"ח שם.

יותר לביצוע, והיא: להקנות את המעשר עוד לפני הקטיפה⁵. ואף שאי אפשר להקנות דבר שלא בא לעולם, הרי שאפשר להקנות מראש את השרדה לפירותיו.

מקרה דומה לכך, מצאנו בגמרא (ב"ב ס"ג ע"א):

"בן לוי שמכר שדה לישראל ואמר לו: על מנת שמעשר ראשון שלי – מעשר ראשון שלו..."

ומקשה הגמרא:

"אמאי? (הרי) אין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם!"

ומתרת: "

"כיון דאמר ליה על מנת שמעשר ראשון שלי – שיורי שייריה למקום מעשר."

וכך נפסק להלכה ברמב"ם⁶. א"כ, אפשר להקנות לעני מראש את השרדה לתשעה אחוזים מן היבול⁷, והעני יסכים לכך שהם יופרשו כמעשר עני⁸.

דרך זאת יכולה להיות מעשית לנתינת מעשר ראשון ללוי, מפני שהלוי רשאי לקחת את המעשר שלו לעצמו⁹. ביישומה של הצעה זו למעשר עני יש בעיה, מפני שאסור לעני לקחת לעצמו את מעשר העני שלו. בבירורה של הלכה זו, עסקנו לעיל (פרק ב' סעי' 6). שם הבאנו מחלוקת בשאלה באלו תנאים חל איסור "להזהיר לעני על שלו", ושאלה זו תלויה באותה מחלוקת:

אם נאמר, שהאיסור חל על מי שמחזיק את מעשר העני ברשותו – הרי שבמקרה זה אסור לעני לקחת את המעשר.

אם נאמר, שאיסור חל על בעל הפירות בשעת המירוץ¹⁰ – הרי שהעני היה שותף ב-9% מן הפירות בשעה זו, ולכן עליו לתת 9% מן המעשר לעני אחר¹¹.

אם נאמר¹², שהאיסור חל גם על בעל הקרקע – הרי עני זה הוא שותף בקרקע ואסור לו לקחת את המעשר.

5. כך הציע לנו הרב יהודה עמיחי, רב המושב כרמל.

6. מעשר פ"ו הי"ט.

7. באופן פשוט, אין שאלה של "ברירה" בדרך קנין זאת, שכן המעשר חל רק לאחר ההפרשה, ואז ידוע מהו חלקו של העני. ועי' במאמרו של אמור"ר הרב יעקב אריאל בספר זה "ברירה או מוקף" פרק ב' סעי' 1 והע' 10. שם מובאת דעת החזו"א, שגם כאשר החלות היא לאחר הבירור, יש בזה משום "ברירה". אך גם לדעת החזו"א אין כאן בעיה, מפני שדבריו הם חידוש מיוחד בהפרשת תרומה. בניד"ד, לעומת זאת, הברירה היא רק בקנין, ובשעת ההפרשה חלקו של העני כבר מבורר.

8. על כך יש להקשות מן הגמרא בגיטין (ל' ע"א), המכררת כיצד קונים הכוזן, הלוי והעני את המעשרות מיד המלוה, ולא מעלה את האפשרות הזאת. אך נראה, שלא היה לה לגמרא להביא עוד דרכי קנין מסובכות, בנוסף לשלש שהוזכרו שם. עוד יש לשאול, כיצד תועיל הסכמתו של העני להפרשת חלקו כמעשר עני? הרי זוהי הסכמה בדבר שלא בא לעולם! וי"ל, שמ"מ, כל זמן שלא חזר בו, נשארת הסכמתו בתוקפה.

9. רמב"ם מעשר פ"א ה"ג.

10. דעת רש"י עפ"י הירושלמי.

11. חזו"א או"ח דף ר"ב ע"ב ד"ה ולפ"ז.

12. דעת רעק"א.

אך אם נאמר, שאיסור זה חל על בעל הפירות המתוקנים בשעת הנתינה¹³ – הרי כאן, פירות אלו אינם ברשות העני, ומותר לו לקחת את המעשר. מאחר והסקנו שם, שהאיסור חל רק על בעל הפירות המתוקנים, יש לומר, שניתן ללכת בדרך הזאת.

3. מכירי כהונה

הדרך המעשית לקיום מצוות הנתינה היא בהסתמך על דין "מכירי עניים", שהוא מקביל לדין "מכירי כהונה"¹⁴. (בענין זה, ראה בהרחבה במאמריהם של הגר"א שפירא והרב שמואל דוד בספר זה). בכדי לברר את דין "מכירי עניים", יש לברר קודם את גדר "מכירי כהונה", בו נחלקו הראשונים.

רש"י¹⁵ (גיטין ל' ע"א, ד"ה במכירי כהונה) כותב:
 "...כיון דמילתא דפשיטא היא, דלדידהו יהיב להו, אסחו להו שאר כהני דעתייהו, והוה ליה כמאן דמטא לדידה..."
 וכן דעת התוס' רי"ד¹⁶, הר"ן¹⁷ ומהר"י קורקוס¹⁸. וכך פסקו להלכה המחנה אפרים¹⁹ וערוה"ש²⁰.
 בעלי התוס' (ב"ב קכ"ג ע"ב, ד"ה הכא) חולקים על דעה זו, וכתבו:
 "והיינו טעמא, שזהו מתנה מועטת, ואסור לחזור בו. ואעפ"י שאם רצה לחזור בו – יכול, מ"מ, כל כמה דלא הדר, הוי מוחזק..."²¹.
 וכן דעת הגהות אשר"י²² והמרדכי²³.

13. דעת רוב הראשונים והאחרונים.
14. יש מאמרי חז"ל המורים על כך, שדעת חכמים לא היתה נוחה מקיום מעמד זה, של "מכירי כהונה". וכך נאמר בתוספתא (תרומות פ"א ה"ז-ז'): "מלוה אותן להיות מפריש עליהן מחלקן. מכירי כהונה אינם רשאים לעשותן כן". ומסביר המנחת ביכורים, "דלא סמכין על הך דמכירי, אלא בשעת הדחק". יתכן לתלות הסתייגות זו בדברי הגמרא בעירובין (דף ס"ג ע"א): "כל הנותן מתנותיו לכהן אחד – מביא רעב לעולם, שנאמר: עירא היאירי היה כהן לדוד... שהיה משגר לו מתנותיו, וכתוב בתורה ויהי רעב בימי דוד..." בהסבר סוגיא זו, ראה מאמרו של הגר"א שפירא בספר זה ועי' תוספתא בפשוטה זרעים חלק א' עמ' 306.
15. עי' רש"י חולין קל"ג ע"א ד"ה במכירי כהונה: "בכהן שהוא ניכר בעיר, ורוב בני אדם אוהבים אותו ונותנים לו את המתנות".
16. גיטין ל' ע"א.
17. על הרי"ף שם דף ט"ז ע"ב.
18. בתשובה המובאת בשו"ת אבקת רוחל סי' ט"ז, ובשו"ת הדרב"ז סי' ש"מ ד"ה תו גרסי'.
19. זכיה ומתנה סי' ט'.
20. יו"ד סי' ס"א סעי' כ"ט.
21. עי' מרה"פ תרומות פ"א ה"א ד"ה ישראל; המעשר והתרומה עמ' י"ג ס"ק כ"ט.
22. גיטין פרק ג' סי' י"א.
23. גיטין פרק ג' סי' שס"ג.

לדעת הרשב"ם²⁴, ההסבר לדין "מכירי כהונה" הוא, שהמפריש גומר בדעתו להקנות את התרומה לכהן זה, ודי בכך. ולדעת רבינו יונה²⁵ והריטב"א²⁶, "מכירי כהונה" מועיל מתקנת חכמים, מעין "עשו את שאינו זוכה כזוכה"²⁷.

4. מכירי עניים

הגמרא בגיטין (דף ל' ע"א), מביאה את דין "מכירי כהונה" כדרך להקנות התרומה והמעשר לכהן, ללוי ולעני. מכאן, שכשם שיש דין "מכירים" בכהן ולוי, כך יש דין כזה גם בעני. לעומת זאת, בירושלמי (פ"ג ה"ז) נאמר שאין מכר לעני.

בהסבר המחלוקת בין התלמודים נאמרו הסברים רבים בדברי האחרונים (ראה מאמרו של הגר"א שפירא בספר זה):

א. לדעת ה"סדה יהושע"²⁸ והמשל"מ²⁹, הבבלי עוסק במעשר עני המתחלק בבית (ראה פרק א' סעי' 3), שיש לבעלים בו טובת הנאה לחלקו למי שירצו, והירושלמי סובר, שאף בבית אין לבעלים טובת הנאה במעשר, והבעלים חייבים לתת אותו לכל הקודם. משום כך לא יכולה להתקיים מציאות של "מכירי עניים".

ב. לדעת החת"ס סופר³⁰, גם לדעת הבבלי יש מכר לעני רק בהלוואה מראש. ולדעת הירושלמי, גם במקרה זה אין מכר לעני. המחלוקת תלויה במחלוקת האמוראים בירושלמי שם, אם ניתן לזקוף חוב ישן על חשבון המעשר (ראה פרק ד' סעי' 4). לדעת ר' אמי, הסובר שלא ניתן לזקוף חוב ישן, יוצא, שההתחייבות של העני לתת את המעשר לבעל הבית חלה בשעת ההלוואה. ואם לא ברור שהעני הזה יקבל את המעשר, איך הוא יכול לשעבד אותו לחוב זה? אך לדעת ר' זעירא, הסובר שניתן לזקוף חוב ישן, השעבוד חל רק בשעת הפרשת המעשר, ואז ידוע כבר אם העני הזה זכה בו.

ג. לדעת החזו"א³¹, שני התלמודים עוסקים במעשר עני בגורן, שאין לבעלים בו טובת הנאה. לדעת הבבלי, מכיון שבעה"ב רשאי להציל מחצה לקרוביו³², תתכן מציאות של "מכירים" במעשר עני. ולדעת הירושלמי, "מכיר" הוא רק מי שמקבל את הכל.

ד. לדעת הרוגאצ'ובי³², סובר הירושלמי, שמכיון שדין "מכירי כהונה" נובע מכך

24. ב"ב קכ"ג ע"ב ד"ה במכירי כהונה וד"ה דאישתחית.

25. שטמ"ק ב"ב קכ"ג ע"ב ד"ה במכירי כהונה.

26. גיטין ל' ע"א ד"ה מתני'.

27. עי' דרכי"ד יו"ד סי' ס"א ס"ק פ"ה, פ"ט; שו"ת דבר אברהם ח"א סי' א' ענף ו' בהג"ה.

28. משל"מ מעשר פ"ז ה"ו.

29. שו"ת חת"ס יו"ד סי' רל"ז ד"ה ואמנם. ועי' חת"ס על הירושלמי שם.

30. במכתב המובא בספר "דרך אמונה" עמ' קמ"א. ועי' תשובת חת"ס שם ד"ה הנה.

31. פאה פ"ח מ"ו; רמב"ם מתנ"ע פ"ו הי"א.

32. צפנת פענח מילואים דף כ"ו טור ד'; מפענח צפונות פרק ו' סי' ו' אות א"ב; כללי התורה והמצוות ח"ב סי' צ"ה.

שהמתנות הן "ממון השבט", הוא שייך רק בכהנים ולויים, בהם שייך מושג זה. אבל עניות, לדעת הירושלמי, אינה אלא מושג שלילי, של העדר רכוש. אין ישות חיובית של "שבט העניים". לכן, גם לא שייך דין "מכירי עניים", הנובע מהגדרה זו. אך הבבלי סובר, שגם בעניים יש מציאות של "ממון השבט".

ה. לדעת ה"דבר אברהם"³³, "מכירי כהונה" הוא מושג של קביעות. לכן הוא יכול להתקיים במתנות כהונה ולויה. אבל "עניות" זהו מצב זמני, שהאדם שואף לשנותו. לכן, לדעת הירושלמי, לא שייך דין "מכירי עניים". והבבלי סובר, שאין הדבר מעכב.

להלכה פוסק הרמב"ם³⁴, שיש מכר לעני. כן פסקו רבים מן הראשונים³⁵ והאחרונים³⁶, אף שיש שהסתייגו מדרך זו³⁷.

5. מיהו מכיר?

כיצד יוצרים מצב של "מכירי עניים"³⁸?

מתוך הדיון בגדר "מכירי כהונה", יש שתי אפשרויות ליצירת מצב של "מכירי עניים":

בדעת רש"י נראה, שיש לתת מעשר עני לאותו אדם שלש פעמים רצופות. וכך הורה, לכתחילה³⁹, הגר"א שפירא. לדעה זו אפשר לנהוג כך: לקטוף מהעץ שלושה ק"ג של פרי, לעשר כל אחד מהם בנפרד ולהקנות את שלושת יחידות מעשר העני בנפרד לאותו עני. הקנין יהיה בזיכוי ע"י אחר. כמו כן מסתבר, שדי בכך שמפרסמים ברבים, שהמעשר ינתן לעני שנבחר⁴⁰, ולהודיע לו על כך. פרסום זה יגרום לכך, שכל שאר העניים יתייאו מלקבל את המעשר, גם אם שמו של העני לא יפורסם.

33. ח"א סי' א' ענף ו' בהג"ה.

34. מעשר פ"ז ה"ו.

35. מאירי גיטין שם; רע"ב בפיה"מ שם; ספר התרומות שער ס"ה ח"ג סעי' א'.

36. ש"ך יו"ד סי' רנ"ז ס"ק י"ג; יש"ש גיטין פ"ג אות י"ט; ערוה"ש מעשרות סי' ק"ו סעי' י"ג; דבר אברהם ח"א סי' א' ענף ו'; כרם ציון אוצר התרומות הלכות פסוקות פרק מ"ב סעי' י"ח; ספר א"י ח"ב סי' ו' סעי' ח'; דרך אמונה (להגר"ח קניבסקי) פרק ו' ס"ק ד'; הארץ ומצוותיה עמ' י"ד הע' 47. וכך הסיק הרב קלמן כהנא, חקר ועיון ח"ד עמ' ק"פ - קפ"ב. וכך הורה לנו הגר"א שפירא והגר"מ אליהו שליט"א.

37. הגרש"ז אויערבך, מובא בכרם ציון אוצר התרומות הלכות פסוקות פרק מ"ג ס"ק א'; מעדני ארץ תרומות סי' ט"ז. ולזה נוטה גם דעת הגר"ש ישראלי שליט"א. וכך נכתב גם בהוראות המכון לחקר החקלאות עפ"י התורה: עי' "הליכות שדה" מס' 22, 23, 24, 40, 41, 61, 64. וראה הע' 38.

38. שמעתי בשם הגר"ש אלישיב שליט"א, שמכיון שלא ברור איך עושים "מכיר", אין לסמוך על דין "מכירי עניים".

39. בשיחה עמנו הורה הרב, שאף שלכתחילה יש לתת שלש פעמים, בדיעבד אפשר להסתפק בהתחייבות.

40. עי' דבר אברהם ח"א סי' א' ענף ו' בהג"ה. וראה מאמרו של הרב שמואל דוד פרק ד'.

ולדעת התוס', יש להתחייב בפני העני, בכתב או בע"פ, שיהיה רגיל לתת את המעשר רק לו. וכך הורה הגר"מ אליהו.

האם אפשר לבחור עני אחד כ"מכיר" ולתת לו רק חלק מן המעשר, כאשר חלק אחר ניתן לעניים אחרים?

דוגמא לכך מופיעה בירושלמי (מע"ש פ"ה ה"ה):

"בראשונה היה מעשר נעשה לשלושה חלקים: שליש למכרי כהונה ולויה ושלש לאוצר ושלש לעניים ולחברים שהיו בירושלים".

מכאן יש להסיק שהדבר אפשרי: לתת חלק למכיר וחלק לאחרים. מסתבר שהדבר מותנה בכך שחלקו של המכיר קבוע וידוע מראש. וכן יש לדייק מלשון הירושלמי הנוקט "שלש למכרי כהונה ולויה", ולא סתם "חלק". כך יודעים שאר העניים להתייחס מאותו החלק של המעשר. במקרה זה, העני גם יודע לצפות לחלק מוגדר, ויש בזה משום הבטחה למתנה מועטת.

מדברי הרמב"ם בהלכות מעשר (פ"ז ה"ה) משמע, שאין מכירי כהונה לחצאין, וכך הוא אומר:

"ואם היו רגילין ליטול ממנו, והוא רגיל שלא יתן אלא להן – אינו צריך לזכות ע"י אחר".

וכן כתב בפירוש המשנה:

"ואם היה מנהג זה הכהן... שיקח מזה הישראל, ולא יתן גם כן זה הישראל לאיש זולתו... – לא יצטרך זיכור ע"י אחר".

וכך הורה הגר"א שפירא, שאין מכירי עניים לחצאין (ראה מאמרו בספר זה).

עם זאת, אין חובה לתת למכיר אף את כספי הצדקה. להיפך, עדיף לתת מעשר עני לאחר וצדקה לעני אחר⁴¹, כפי שנאמר בשו"ע (יו"ד סי' רנ"ז סעי' ט'): "לא יתן אדם כל צדקותיו לעני אחד בלבד".

האם ניתן להחליף את העני?

מסתבר, שהמושג "מכירי עניים" הוא דבר קבוע, שאי אפשר להחליף אותו לעיתים תכופות. חקלאי, שאינו רוצה להתחייב לעני אחד לכל ימי חייו, יוכל לבחור עני שעשוי להתעשר עד שנת המעשר הבאה, ואז יוכל לבחור עני חדש.

האם למוסד של צדקה יש דין "מכירי עניים"?

נושא זה התברר במאמרו של הרב שמואל דוד בספר זה (פרק ד'), ומסקנתו היא שיש דין "מכירי עניים" לגבאי או למוסד צדקה, בתנאי שהוא מטפל בעניים קבועים.

41. מקור הדין הוא בגמרא עירובין ס"ג ע"א: "כל הנותן מתנותיו לכהן אחד – מביא רעב לעולם, שנאמר: עירא היאירי היה כהן לרוד... שהיה משגר לו מתנותיו. וכתוב בתורה: ויהי רעב בימי דוד". ע"י רש"י ומהרש"א שם, שהקשו מסוגיא זו על דין "מכירי כהונה". ועי' יד אברהם יו"ד סי' ס"א סעי' ט', שהביא את ההבחנה בין אם נותן רק מתנה אחת באופן קבוע לבין אם נותן לו את כל מתנותיו.

6. עשו את שאינו זוכה כזוכה

כאמור, הדעה השלישית בדרך נתינת המעשר היא דעת ר' יוסי, הסובר "עשו את שאינו זוכה כזוכה".

בשלושה מקומות פוסק הרמב"ם להלכה כר' יוסי: בהלכות מתנות כהונה⁴² ובהלכות לקט⁴³. אעפ"כ, בהלכות נתינת המעשרות אין הוא מביא את האפשרות הזאת להלכה. הוא נוקט רק את שתי האפשרויות הראשונות⁴⁴ המוזכרות בגמרא: מכירי כהונה ומזכה ע"י אחר. מכאן הוכיחו האחרונים, שאין לסמוך על דעת ר' יוסי בניד"ד⁴⁵.

לעומת זאת, דעת כמה מן האחרונים היא, שאף כאן הלכה כר' יוסי⁴⁶.

7. קנין במפריש שהוא גבאי צדקה

כידוע, הרבנות הראשית לישראל דואגת להפרשה מסודרת של תרומות ומעשרות מיבול החיטה של המדינה. הרבנות גם דואגת לכך, שכל התרומה תימסר לידי כהנים, מגדלי תרגולות. נשאלת השאלה: איך לקיים מצוות נתינת מעשר עני בחיטה שבבעלות הממשלה? האם יש צורך במעשה קנין כלשהו, כאשר הממשלה עצמה היא בבחינת גבאי צדקה, בכך שהיא מחלקת סכומים גדולים לעניים באמצעות תקציבי הרווחה?

הרואג צו"ב⁴⁷ וה"מקדש דוד"⁴⁸, כאשר הם מסבירים את דעת ר' עקיבא, שנתן מעשר עני במצב של ספק (ראה פרק ב' סעי' 3), מחדשים, שיש להבחין בין גבאי צדקה

42. ביכורים פ"ט ה"ג: "ואם נסתפק בשנים (שני ספק בכורות) ולקח הכהן האחר מספק, הרי השני פטור מן המתנות. עשאוהו כמי שזכה בו הכהן ונתנו במומו לבעליו".

43. מתנ"ע פ"ד ה"י: "שכולת של לקט שהתערבה בגדיש, הרי זה מפריש שתי שכולות, ואומר על אחת מהן: אם הלקט היא זו, הרי היא לעניים, ואם אינה לקט, הרי המעשרות שחייבת בהן שיכולת זו קבועים בשיכולת שניה..." ומסבירים מפרשי המשנה בפאה (פ"ה מ"ב) עפ"י הירושלמי, דהיינו כמ"ד "עשו את שאינו זוכה כזוכה".

כן פסק הרמב"ם שם בהלכה י"א: "ויש לפועל להביא אשתו ובניו ללקט אחריו, ואפילו שכרו ליטול חצי או שליש או רביע בשכרו". טעם הדבר מפורש ברש"י (גיטין ל' ע"א ד"ה עשו) ובתוס' (ב"מ י"ב ע"א ד"ה ואמר), ד"עשו את שאינו זוכה כזוכה".

44. להבנת ההבדל בין ההלכות השונות עי' תוס' ב"מ י"ב ע"א ד"ה ואמר; בכורות י"ח ע"א ד"ה עשו; תוס' הרא"ש גיטין ל' ע"א ד"ה כיחידאה. וראה את המקורות שבהערה הבאה.

ועי' גיטין פ"ה מ"ח, שם חולק ר' יוסי על ת"ק מטעם "עשו את שאינו זוכה כזוכה": עי' רש"י דף נ"ט ע"ב ד"ה גזל גמור. והלכה כת"ק: עי' רמב"ם גזילה פ"ו ה"ג והט"ז, ופי"ז ה"ב; שו"ע חו"מ סי' ע"ר סעי' א', סי' ש"ע סעי' ד', ה', ו'.

45. עי' מאירי גיטין ל' ע"א ד"ה ומשנתנו; מהר"י קורקוס, בתשובה המובאת בשו"ת אבקת רוכל סי' ט"ז ובשו"ת הרשב"ז סי' ש"מ, ד"ה הא קמן; שו"ת נודע ביהודה מהדו"ק יו"ד סי' ע"ג; פרי"ח יו"ד סי' ס"א סעי' כ'; מחנה אפרים זכיה ומתנה סי' ט'; חזו"א מעשרות ח' ד'; הגר"ש אלישיב, הליכות שדה 64 עמ' 5-6. וכך הורה הגר"א שפירא שליט"א: ראה מאמרו בספר זה.

46. עי' ש"ך יו"ד סי' רנ"ז ס"ק י"ג, שכתב כן בדעת הרמ"א: יש"ש גיטין פ"ג סי' י"ט; המעשר והתרומה פרק א' ס"ק כ'.

47. צפנת פענח הלכות אישות דף מ"ו טור א'; כללי התורה והמצוות ח"ב סי' ט'.

48. זרעים סי' נ"ח סעי' א'.

לאיניש דעלמא. אדם מן השוק הוא מוחזק במעשר כל עוד לא נתן אותו לעני. אבל גבאי צדקה אינו יכול להיחשב כמוחזק בממון עניים, מפני שהוא עצמו בבחינת "יד עניים".

לכן נראה, שהדרך לנתינת המעשר היא, שהממשלה תעביר את דמי המעשר למשרד העבודה והרווחה, כתקציב מיוחד עבור מעשר עני. במקרה זה, אין צורך במעשי קנין כלשהם, מפני שהממשלה היא בעלת המעשר והיא היא גם גבאי הצדקה, הזוכה בו לעניים. לצורך הקנין נדרשת רק החלטה בדרגים המתאימים, להגדיר את דמי המעשר בסעיף מיוחד בתקציבי הרווחה, תקציב שייועד לעניים גמורים. יש להעיר⁴⁹, שמכיון שתקציב המדינה נקבע עוד לפני שנתנו את הדעת למעשר העני, שאין לנצל סכום שכבר מופיע בספר התקציב, אלא עדיף להקדיש תקציב חדש, במיוחד לנושא זה. מכיון שבין כה וכה, מוגש תקציב נוסף במשך השנה, אין בכך קושי.

ד. המלוה את העני

הקדמה

עד כה עסקנו בדרכי העברת המעשר לבעלותו של העני. בדרך כלל, אין העני מעוניין לבוא ולקחת את המעשר בעצמו, והוא מעדיף למכור אותו בחזרה למפריש. באופן פשוט, הדרך לכך היא, ליצור קשר עם העני, שהוא הבעלים על המעשר באותו זמן, ולהציע לו **שימכור את המעשר בחזרה**. דרכים אלו מבוארות באופנים שונים בהוראות שפרסם המכון לחקר החקלאות עפ"י התורה, ואכמ"ל. במקרים רבים, דרך זו איננה מעשית. לחקלאי, העובד בקטיפ ובשיווק, אין פנאי ואמצעים ליצירת קשר כזה. לעיתים, הזמן העובר בין הפרשת המעשרות ובין שליחתם לסיטונאים הוא קצר ביותר. גם כאשר מדובר בצרכן, ישנה בדרך זו הכבדה רבה, שעלולה לגרום למכשולים שונים.

1. ההלוואה

נראה, שעדיף ללכת בדרך אחרת, שהיא קלה בהרבה לביצוע, ומקורה' במשנה (גיטין פ"ג מ"ז):

"המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש עליהן מחלקן², מפריש עליהן בחזקת שהן קיימין".

49. הערת אמר"ר הרב יעקב אריאל והרב דוב ליאור שליט"א, עפ"י השל"ה, שער האותיות דף נ"ו.

1. וכן בתוספתא תרומות פ"א ה"ז; דמאי פ"ז ה"ב.
2. ישנם מקורות המורים על הסתייגות מדרך זו של נתינת המעשר. וכך נאמר בתנא דבי אליהו (רבה פרק ט"ו) ובמסכת דרך ארץ (רבה פרק ב'): "ואלו שאין מורישין לבניהם: ...וכהן ולוי שלוו על

למדנו מהמשנה, שהמפריש נותן לעני הלוואה מראש. מוסכם ביניהם, שפירעון ההלוואה יהיה מפירות מעשר עני שיגיעו מן המפריש לעני במשך הזמן. וכך נפסק להלכה³, שאפשר לתת הלוואה לעני על סמך המעשרות. בשעת ההפרשה, המפריש מזכה את המעשר לעני. אח"כ הוא לוקח את המעשר בחזרה, ומקזז את מחירו מן החוב.

את ההלוואה אפשר לתת גם למוסד של צדקה⁴. וכך נאמר בירושלמי:
 "אילין דרב נחמיה, אשאלון לציבורא פריטין. אתא עובדא קומי רבין
 (כאשר כמה מן העניים התעשרו). אמרין ליה: לית ציבור כוליה עתר. לית
 ציבור כוליה מיעני".

ומפרש הפני משה:

"אלו של בית נחמיה, הלוו מעות לציבור להפריש עליהן מעשר עני
 בשביל חלק העניים שבתוכן"⁵.

מתן ההלוואה אינו מחייב קשר ישיר בין הנותן לבין העני או מוסד הצדקה. ניתן לשלוח שיק בדואר, בצירוף חוזה הלוואה, כאשר פירעון השיק הוא מעשה הקנין⁶ על ההתחייבויות שבהסכם ההלוואה. כמו כן, יכול המלוה לבחור את העני כ"מכירי עניים" שלו (ראה פרק ג' סעי' 4, 5), ואז לא יודקק למעשה קנין בשעת ההפרשה.

2. עיקר הדין או תקנה

בסוגיא זו, של "המלוה מעות את הכהן, הלוי והעני", יש לשאול שאלה יסודית: האם הלכה זו היא תקנת חכמים, או שהדבר מועיל מעיקר הדין? לשאלה זו יש משמעות רבה לדרכים שונות, החורגות מתנאי ההלוואה המופיעים בגמרא (ראה סעי' 5).

הרמב"ן⁷, הרשב"א⁸, הריטב"א⁹, הר"ן¹⁰ ומהר"י קורקוס¹¹ כתבו, שהלכה זו היא תקנה שחכמים תיקנו לטובת מקבלי המתנות, ואינה מועילה מעיקר הדין. כן כתבו

חלקם". ומפרש ה"נחלת יעקב" שם: "והטעם, דנראה ככהן המסייע בבית הגרנות, ואיכא נמי קצת גול". ועי' רוקח סי' כ"ט; תוספתא כפשוטה זרעים ח"א ע"מ 306.

3. רמב"ם מעשר פ"ה ה"ה; שו"ע יו"ד סי' רנ"ז סעי' ה' ברמ"א, ובאחרונים.

4. ראה מאמרו של הרב שמואל דוד בספר זה, פרק ד'.

5. מדבריו למדנו, שניתן להלוות אף לשיבה, למרות שרק חלק מתלמידיה הם עניים.

6. כך הורו לנו הגר"א שפירא והגר"מ אליהו, שליט"א.

7. גיטין ל' ע"ב ד"ה תני.

8. שם ע"א ד"ה מתני', ואע"ג; שם ע"ב ד"ה הא דתניא.

9. שם ע"א ד"ה מתני'. וטעמו, דאי לאו משום תקנה, מדוע לא יוכל הלווה להתחכם ולסרב לזכות בתרומה, ולגרום לכך שהמלוה יפסיד את חובו?

10. שם ע"ב ד"ה תניא.

11. בתשובה, מובאת בשו"ת אבקת רוכל סי' ט"ז ובשו"ת הרדב"ז סי' ש"מ, ד"ה הא קמן.

גם היש"ש¹², ההזור"א¹³, המחנה אפרים¹⁴ והגרי"ץ הלוי¹⁵. ולא מצאנו מי שיחלוק על כך בפירושו¹⁶.

3. תנאי ההלוואה

תנאי ההסכם בין המפריש – המלוה לבין המקבל – הלווה, מופיעים בתוספתא בגיטין (פ"ג ה"א-ג'):

"המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני ומת – צריך ליטול רשות מן היורשין..."

המלוה מעות את העני והעשיר – אין מפרישין (עליו), שאין מפרישין על האבוד. זכה העני במה שבידו. המלוה מעות את הכהן... – מפריש עליהן כשער הזול, ואין שמיטה משמטתו. אם רצה לחזור, לא יחזור. אם נתיאשו מהן – אין מפרישים עליו, שאין מפרישין על האבוד."

מכאן¹⁷ למדנו הלכה יסודית: הלוואה זו מיוחדת בכך, שחובת הפירעון מוגבלת לפירות המעשר בלבד. ואין חובה על הלווה לפרוע אותה בכסף, כשאין אפשרות להחזיר את החוב מן המעשר. מעיקרון זה נובעות כמה הלכות נוספות¹⁸:

א. אם הלווה נפטר – המלוה מפסיד את חובו, אלא אם כן היתה זו הלוואה בבי"ד¹⁹ או שהלווה הוריש קרקע.

ב. אם הלווה העני מתעשר, אינו צריך לפרוע את החוב.

ג. חישוב ערכם של פירות המעשר יעשה בשער הזול, ואין בזה משום ריבית, מפני שאין כל ודאות שהחוב יגיע למימוש.

ד. הלוואה זו אינה נשמטת בשביעית.

ה. המלוה אינו יכול לחזור בו מן ההסכם ולדרוש את פירעון החוב במזומן. והגמרא מוסיפה, שהלווה רשאי לחזור בו, אם הדבר נוח לו.

ו. אם לא יהיה למלוה יכול בכמות הצפויה – הוא מפסיד את חובו.

ז. אם יתברר למלוה, שלא יהיה יכול בשדותיו ולא יהיו לו מעשרות, ומתוך כך הוא יתיאש מן החוב, לא יוכל לדרוש פירעון במזומן.

בהסברן של הלכות אלו ישנם שני פירושים עיקריים בראשונים:

12. גיטין פ"ג ס' כ"ב.

13. מעשרות ח' ה'.

14. זכיה ומתנה ס' ט'.

15. "עשר תעשר" הלכה רל"ט ד"ה ומזכה.

16. עי' שו"ת משיב דבר ח"ב ס' מ"ט.

17. עי' בבלי גיטין דף ל'; ירושלמי שם פ"ג ה"ז.

18. רמב"ם מעשר פ"ז ה"ה-ז'.

19. בגמרא מבואר, שהאפשרות להלוות בבי"ד ולגבות מן היורשים היא תקנה. נמאן ראייה לסוברים שכל תנאי הלוואה זו הם מעיקר הדין, ולכן נדרשה תקנה מיוחדת למצב זה.

א. הלוואה זו היא ככל הלוואה באפותיקי מפורש²⁰, שהלווה קובע שרק ממנו יפרע את החוב²¹. ואף שהחפץ המשועבד אינו בעולם, הרי אדם משעבד דבר שלא בא לעולם²². מהגדרה זו נובעים כל הדינים המיוחדים, שכן המלוה אינו יכול לגבות את חובו משום דבר, מלבד המעשר שיתן ללווה. לעומת זאת, ההלכה באפותיקי היא, שהלווה זכאי לפרוע את החוב במזומן, אם רצונו בכך²³, והוא הדין כאן. ב. מכל ההלכות הללו אנו רואים, שאין זו הלוואה רגילה, אלא דין מיוחד, שנאמר בהלוואה על המעשרות²⁴. הסכם זה הוא, למעשה, יותר מתנה²⁵ מאשר הלוואה, ותנאיו נקבעו בתקנת חכמים.

דבר נוסף למדנו משתי ההלכות האחרונות, שהערכת היבול והמחיר נעשים בשעת מתן ההלוואה, ולא בשעת הפרשת המעשר.

4. הלוואות מיוחדות

האם ניתן לעשות הסכם כזה בהקשר להלוואה קיימת, או שהדבר ניתן רק כאשר הלוואה ניתנת מראש על סמך המעשר?

שאלה זו נידונה בירושלמי (גיטין פ"ג ה"ז):

"אתא עובדא קומי ר' אימי: כהן (או) לוי שהיה חייב לישראל מעות ואמר לו, הפרש עליהן מחלקי. אמר ליה: ולא תנינן אלא המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש עליהן מחלקו – בשהלווהו על מנת כן? הא לא הלווהו על מנת כן – לא.

ר' זעירא אמר: אפילו לא הלווהו על מנת כן. חיליה דר' זעירא מן הדא²⁶: וכן בן לוי שהיה חייב לישראל מעות, אמר לו: הפרש עליהן מחלקי – לא יהיה גובה ומפריש, שאין לוי עושה לוי. שלא אמר אלא לא יהא גובה ומפריש. הא משלו – מפריש".

להלכה נפסק²⁷ כדעת ר' זעירא, שניתן לעשות הסכם כזה גם לפירעון חוב קודם.

המשנה מדברת על הלוואה ישירה, שנותן המפריש לעני. מה דינה של הלוואה

20. זוהי שיטת הראב"ד בהשגותיו על הרי"ף, גיטין ט"ו ע"ב. וכמוהו נקטו הרשב"א, גיטין ל"א ע"א ד"ה הא, והרמב"ן, ד"ה והא. ועי' מאירי ד"ה וגדולי המפרשים.

21. שו"ע חו"מ סי' קי"ב סעי' ב'.

22. שם סעי' א'.

23. ש"ך ס"ק ר'.

24. עי' רש"י שם ד"ה אבל כהן; תוס' ד"ה לא; מאירי ד"ה ואם בא. ועי' פנ"י ד"ה אמר רב פפא.

25. ר"ן שם ד"ה לא שנו; ריטב"א ד"ה אמר רב פפא.

26. תוספתא דמאי פ"ז ה"א.

27. אור זרוע ח"א הל' צדקה סי' י"א; יש"ש גיטין פ"ג סי' כ"ב; שו"ת נודע ביהודה תניינא יו"ד סי' קצ"ט; שו"ת חת"ס סופר יו"ד סי' רל"ז סד"ה ואמנם; שו"ת משיב דבר ח"ב סי' מ"ט; המעשר והתרומה פרק א' ס"ק כ'.

שארם שלישי נתן לעני? האם העני רשאי להסמיך אותו לגבות את חובו מפירות המעשר שבידי המפריש?

שאלה זו נידונה בתוספתא²⁸ (דמאי פ"ז ה"א):

"וכן בן לוי שהיה חייב מעות לישראל, לא יהא (המלוה) גובה מאחרים ומפריש עליו, **שאיין לוי עושה לוי**".

למדנו מכאן, שהלוי לא יכול להרשות לבעל חובו לקחת את המעשר מן המפריש לפירעון החוב. וכך כתב הרמב"ם להלכה²⁹. אך מצאנו דוגמא הפוכה בגמרא (חולין קל"ג ע"א):

"אמר רב יוסף: האי כהנא, דאית ליה צורבא מרבנן בשיבבותיה, ודחיקא ליה מילתא – ליזכי ליה מתנתא. ואף על גב דלא אתי לידיה – במכרי כהונה".

בסוגיא זו רואים, שכהן, שהוא ממכירי כהונה, יכול למנות אדם אחר שיקח את מתנות הכהונה במקומו, אף ללא הלוואה מראש. וכן נפסק להלכה³⁰. אך בהמשך הגמרא אומר רב יוסף:

"כי אמרי אנא, למאן דלא אפשר ליה..."

הראשונים מסבירים³¹, שהלכה זו היא תקנה מיוחדת שתקנו חכמים למען העניים. אבל באופן עקרוני, אין כהן עושה כהן ואין לוי עושה לוי.

האחרונים נחלקו בשאלה דומה: האם ישראל שהלוח לכהן רשאי לגבות את חובו ממתנות כהונה שיתנו לו אחרים?

ה"פרי תואר"³² כתב, שהנותן מתנות כהונה לבעל חובו של הכהן, יצא ידי נתינה. אעפ"י שלא נתן את המתנות לכהן עצמו. הוא מביא ראיה לכך מההלכה³³, המתירה לתת מתנות כהונה לבעלה של כהנת. ולדעת ה"יד אפרים"³⁴ באופן עקרוני, הנותן אינו יוצא בכך ידי חובת נתינה³⁵. אבל במכירי כהונה, כאשר הכהן זוכה במתנות ובעל חובו גובה מכוחו, הדבר מותר³⁶.

28. מובאת בירושלמי גיטין פ"ג ה"ג.

29. רמב"ם מעשר פ"ו ה"כ.

30. רמב"ם ביכורים פ"ט ה"א; שו"ע יו"ד סי' ס"א סעי' י"ד. ועי' דרכ"ת ס"ק פ"ו, שהמקבל נחשב לשלוחו של הכהן. (בדין נתינת ע"י שליח עי' יד אפרים יו"ד סי' ס"א סעי' ח').

31. רמב"ם שם; רמב"ן גיטין ל' ע"ב ד"ה תני; רשב"א ד"ה הא; ר"ן ד"ה תניא; שו"ע שם. המאירי (ד"ה מה, יש, מאחר) חולק על כך וסובר שהדבר מותר בכל אדם, אלא שבענין יש מצוה על הכהן לנהוג כך.

32. יו"ד סי' ס"א ס"ק ו'.

33. שו"ע יו"ד סי' ס"א סעי' ח'.

34. שם סעי' ח'.

35. וכ"כ בכף החיים שם ס"ק מ"ה.

36. עי' דרכ"ת ס"ק מ"ו.

לענין מעשר עני, מוסיף ה"יד אפרים", שאסור לעשות כן, מפני שאין משלמים חוב ממעשר עני (ראה פרק ו' סעי' 2). בנקודה האחרונה חולקים עליו רבים מן האחרונים ואומרים שאיסור פריעת חוב ממעשר עני חל רק על המפריש, שאסור לו לגבות את חובו שלו ממעשר עני. אבל העני רשאי לנהוג במעשר כרצונו ואף לפרוע את חובותיו. לדעה זו, יהיה מותר לבעל חובו של העני לגבות את החוב מן המעשר הנמצא ביד מכיריו של אותו עני.

5. שינוי תנאי ההלוואה

בין תנאי ההלוואה, המופיעים בתוספתא, ישנם תנאים שהם קשים מאד לנותני המעשר כיום. לא קל לדרוש מהחקלאי לתת מעשר עני. קשה יותר לדרוש ממנו שיתן את דמי המעשר עוד לפני הקטיף, כאשר הוא מקבל את הפדיון זמן רב אחר כך. וקשה עוד יותר, להסתכן בכך שלא יהיה יכול או שהעני יתעשר, וכל סכום ההלוואה ירד לטמיון. כן יש לשאול שאלה עקרונית: האם מותר לשנות מתנאי ההלוואה המופיעים בסוגיא זו?

בערוך השלח³⁷ נאמר, שמותר לסכם עם הלווה, שיפרע את החוב גם אם לא יהיו למלוה פירות מעשר. הוא מוסיף, שאז אין לקבוע את מחיר הפירות בשער הזול, וגם אין החוב נשמט בשביעית, דהא בהא תליא³⁸. וכך מובא בכרם ציון³⁹. כמו כן ראינו (סעי' 4) דוגמאות להלוואות מיוחדות, שהן מועילות למרות שהן חורגות ממה שנאמר בגמרא. מכאן יש מקום ללמוד, שאפשר לשנות מתנאי ההלוואה.

לעומת זאת, אומר מהר"י קורקוס בתשובה⁴⁰, שאם המפריש אינו נותן ללווה את המחיר המלא המגיע לו, לא יצא ידי חובתו. בטעם הדבר הוא אומר: "דעשו מפני תקנה, אבל לקלקל לא עשו". כן ראינו בסעיפים הקודמים, שההלוואה על המעשרות היא תקנת חכמים. ויתכן, שאף תנאי ההלוואה הם תקנה, שאינה נובעת מעיקר הדין. מכאן, שקשה להקל בשינוי מתנאי ההלוואה.

להלכה נראה, שניתן להקל בשעת הדחק, בהסתמך על דברי ערוה"ש, כל עוד נותנים את המחיר המלא ללא הערמה (ראה פרק ה' סעי' 3). כן ניתן, בשעת הדחק, לשקול דרכים אחרות לצמצם את הסיכונים שהחקלאי נוטל על עצמו:
א. לבקש מן העני הבטחה בע"פ, שינהג לפנים משורת הדין, ויחזיר את ההלוואה אם יתעשר או אם לא יהיה למלוה יכול בכמות ובמחיר המשווערים.
ב. לתת את ההלוואה למוסד צדקה⁴¹, שאף אם חלק מהעניים המטופלים על ידו

37. זרעים סי' ק"ו סעי' ט"ו.

38. לעיל סעי' 3 אות ג'.

39. אורח התרומות הלכות פסוקות פרק ל"ט סעי' י"ד.

40. בתשובה המובאת בשו"ת אבקת רוכל סי' ט"ז ובשו"ת הרדב"ז סי' ש"מ, ד"ה הא קמן.

41. ראה מאמרו של הרב שמואל דוד פרק ד'.

יתעשרו במשך הזמן, הרי שתמיד ישארו חלק מהם בעניים⁴².
 ג. לתת את ההלוואה זמן קצר לפני הקטיף, כאשר הערכת הכמויות והמחירים הרבה יותר ברורה. לצורך הענין אפשר לשלוח שיק דחוי, שמועד פירעונו הוא מספר ימים לפני מועד הקטיף. כאשר הקטיף נמשך זמן ארוך, אפשר לחלק את ההלוואה למספר חלקים, כל אחד במועד אחר.

ה. הוזלת המחיר לחקלאי

הקדמה

בניגוד למצב בימי קדם, כאשר בעל הבית היה מעבד את האדמה בעצמו, תוך השקעה כספית מינימאלית, היום המצב הוא שונה בתכלית. החקלאות כיום היא עתירת הון. כלומר, החקלאי משקיע הון רב במהלך הגידול, במטרה לקבל יכול רב באיכות גבוהה. כתוצאה מכך, רוב הפדיון שמקבל החקלאי תמורת היבול, הולך לכיסוי ההוצאות, ורק מיעוט ממנו נשאר כריווח למגדל. לכן יוצא, שנתינת 9% מהיבול לעניים היא דבר שאין ציבור החקלאים יכול לעמוד בו. לדוגמא: חקלאי המשקיע 900 שקל בגידול, ומקבל תמורת היבול 1000 שקל, יצטרך לתת סך 90 שקל כמעשר עני, כאשר סכום זה הוא 90% מן הריוח. זאת, עוד לפני ששילם את כל ההיטלים, האגרות והמיסים המוטלים עליו. להלן נבחן דרכים שונות לנתינת מעשר עני, באופן שלא יהיה כרוך במחיר כבד לחקלאי.

1. נתינת פירות מסוג ב'

האם מותר להפריש כמעשר עני פירות מסוג ב', שהם זולים בהרבה מפירות סוג א'?

הפרשת תרומות ומעשרות מן הרע על היפה אסורה, באופן עקרוני, מן התורה¹. כפי שנאמר (במדבר י"ח ל"ב): "ולא תשארו עליו חטא, בהרימכם את חלבו ממנו". אמנם דין זה נאמר בתרומה גדולה, אבל הוא נוהג בכל המעשרות². בזמן הזה, אף שאין חובה להפריש את התרומה מן היפה, נשארה חובה זו במעשר

42. ירושלמי גיטין פ"ג ה"ז: "לית ציבור כוליה עתר, לית ציבור כוליה מיעני". ראה לעיל סעי' 1.

1. לדעת הרמב"ן בהוספות לטה"צ מצוה ט', ההפרשה מן היפה היא מצוות עשה, שנאמר (במדבר י"ח כ"ט): "מכל מתנותיכם תרימו את תרומת ה', מכל חלבו, את מקדשו ממנו". ולדעת הרמב"ם, זהו פרט מפרטי מצוות ההפרשה.

2. רמב"ם מעשרות פ"א ה"ז, מע"ש ונט"ר פ"א ה"ב; שו"ע יו"ד סי' של"א סעי' ע"ב.

ראשון ובמעשר עני³. הגדרת "מובחר" כוללת, לא רק את טעמו של הפרי⁴, אלא אף את גדלו ושלמותו⁵.

עם זאת, יתכן למצוא פירות כאלה, שמן הבחינה ההלכתית הם מוגדרים כ"יפה", אך מן הבחינה המסחרית הם מוגדרים בתור סוג ב'⁶, ואותם לתת לעניים. דוגמא מצויה לכך היא אתרוגים. באתרוגים דרושה הקפדה מיוחדת על נתינת מעשר עני, שאם לא כן, יש באתרוג בעיה של "לכס"⁷. במקרה זה מותר לכתחילה לקחת אתרוגים פסולים, שהם גדולים, שלמים וטובים לאכילה, ואותם לתת לעני.

להלכה, הורו הגר"מ אליהו והגר"ש אלישיב, שבשעת הדחק, מותר לתת גם פירות סוג ב' גמורים כמעשר עני. עוד שמעתי בשם הגר"ש אלישיב, שדרך זו עדיפה על נתינת פירות סוג א' וקנייתם מהעני במחיר סימלי (לקמן סעי' 3).

2. פרי הנשאר בשטח

לפעמים נשארת בשדה כמות גדולה של פירות לאחר הקטיף. פירות אלה, הם טובים לאכילה, אך לא משתלם לחקלאי לשכור פועלים במיוחד בשביל לאספם. האם מותר להפריש את אותם הפירות כמעשר עני, ולהזמין עניים שיבואו לקחתם?

אם ידוע, שהעניים יבואו ויקחו את הפירות הללו, ודאי שהדבר מותר. במקרה זה, יהיה למעשר דין מעשר עני בגורן (ראה פרק א' סעי' 3), שאין לבעלים רשות לבחור את העני שיקבל את המעשר. דרך זו מותרת רק אם ידוע שהעניים יבואו ויקחו את המעשר. אך אם ידוע שלא כדאי לעניים לבוא ולקחת, הרי שיש חובה לאסוף את היבול ולהביאו אליהם (ראה פרק א' סעי' 3, 4). כמו כן, אם הפרי נשאר בשטח, יש לפקח על כך שרק עניים יבואו ויקחו (ראה שם).

בכל אופן, אין להפריש כמעשר עני פרי שידוע שירקב בשטח או פרי היוצא להשמדה.

3. שו"ע יו"ד סי' של"א סעי' נ"ב, ע"ה, ובהגר"א ס"ק צ"ו. הגר"ש ישראלי שליט"א העיר, שמן התורה, חלה חובה זו, של הפרשה מן היפה, רק על תרומה. בעוד שבשאר המעשרות היא נהגת מדרבנן. עוד יש להעיר, שהשו"ע שם אינו מזכיר מעשר שני, הנפדה בפרוטה. מכאן יש ללמוד, שאף מעשר ראשון ומעשר עני, אם לא נותנים אותם ללוי ולעני, כגון בספק, אין צורך להקפיד על הפרשתם מן היפה. וכך הורה הגר"ש ישראלי שליט"א.

4. רמב"ם תרומות פ"ח ה"ד; כרם ציון הלכות פסוקות פרק כ' סעי' ו'. עי' תוס' ברכות ל"ט ע"ב ד"ה כתנאי, שהגדרת יפה היא מה שטוב יותר לאכילה. ועי' שו"ע או"ח סי' רי"א סעי' י"א ומ"ב שם ס"ק ט', שלענין קדימה בברכות חביב עדיף על גדול ושלם. ועי' עירובין כ"ח ע"א תור"ה לזרע.

5. עי' משנה תרומות פ"ב מ"ה; רמב"ם תרומות פ"ה ה"ב; כרם ציון הלכות פסוקות פרק כ' סעי' ג'. ועי' שו"ע או"ח סי' קס"ח סעי' א'-ב' ומ"ב ס"ק ט"ו, להגדרת "מובחר" לדיני קדימה בברכות. ועי' בגמרא, ברכות ל"ט ע"ב, שהשוותה את דין קדימה בברכות לדין הפרשה מן היפה בתרומה.

6. כגון: פירות רכים במקצת, שערכם המסחרי נמוך, בגלל חייו מדיף קצרים.

7. עי' "ארבעת המינים השלם" עמ' רצ"ח ס"ק קי"ז, מש"כ בשם החזו"א. ועי' "מועדים וזמנים" סי' ק"ב.

3. נתינת סכום סימלי

דרך אחרת היא, להקנות לעני את המעשר, והוא ימכור את הפירות בחזרה לנותן, תמורת מחיר סימלי, שיוסכם ביניהם. בהצעה זו קיימות מספר בעיות:

א. כאשר מדובר בתרומה⁸, דרך זו אסורה, משום "כהן המסייע בבית הגרנות", כפי שנאמר בגמרא (קידושין ו' ע"ב):

"הילך מנה ע"מ שתחזירהו לי... בתרומה – יצא ידי נתינה. ואסור לעשות כן, מפני שנראה ככהן המסייע בבית הגרנות".

מפרש רש"י, שבזאת הוא גורם לכך, שהנותן יעדיף תמיד לתת לו את התרומה. מהר"י קורקוס⁹, המחנה אפרים¹⁰, הפני יהושע¹¹ והחזו"א¹² מוסיפים, שה"ה בנתינת מתנות כהונה לכהן על דעת שיחזור וימכור אותן בפחות משוויין.

ב. במעשר עני, יתכן שאין איסור "מסייע בבית הגרנות"¹³. לפיכך יתכן, שיהיה מותר להסתפק במחיר סימלי. אבל, על כל פנים, דבר זה הוא הערמה גלויה.

בתשובת מהר"י קורקוס¹⁴ ישנה הסתייגות חריפה מהזולה כזאת של המחיר בנתינת הזרוע, הלחיים והקיבה לכהן, ואלו דבריו:

"תו איכא טעמא לאיסורא במנהג זה (של נתינת פרוטה לכהן תמורת מתנותיו),

דאיתו לזלזולי במתנות כהונה... כ"ש שלפי מנהג זה יש לחוש שמא

ישתכח זרוע לחיים וקיבה, ויחשבו באורך הזמן שאין המצווה, רק לתת

פרוטה או שתי פרוטות על כל בהמה לכהן... כ"ש בעוונותינו שרבו

שמצות כהונה נשאר בידינו מעט מהרבה, כי ראוי ומחוייב להזהיר

ולכפות לקיים אותן כהלכתן וכתקנן, שלא תשתכח תורת כהונה

ומתנותיה מ"ישראל".

ונראה שיש ללמוד מדבריו אלה אף למעשר עני.

8. עי' בהגר"א יו"ד סי' ש"ה ס"ק י"ב, שאיסור זה נאמר רק בתרומה ולא בשאר מתנות הכהונה והמעשרות. בכך מובן מדוע מותר לכהן להחזיר לאב את דמי פדיון הבן. ועי' חזו"א מעשרות ח' ה', שתמה על דבריו.

9. תשובת מהר"י קורקוס, מובאת בשו"ת אבקת רוכל סי' ט"ז ובשו"ת הרדב"ז סי' ש"מ. הרדב"ז על הרמב"ם ביכורים פ"ט ה"ט כתב בדברי מהר"י קורקוס, שיש לשלם לכהן את המחיר המלא של המתנות, אבל בתשובה שם כתב: "דאי ניחא ליה למישקל פחות כדי שיהיה רגיל אצלו – הרשות בידו".

10. זכיה ומתנה סי' ט'.

11. גיטין ל' ע"א ד"ה גמרא ופוסק.

12. מעשרות ח' ד"ה'.

13. בגמרא בכורות כ"ז ע"ב נאמר: "הכהנים והלוויים והעניים המסייעים בבית הגרנות... אין נתנין להן תרומה ומעשר בשכרן, ואם עושין כן – חיללו, ועליהן הכתוב אומר: שיחתם ברית הלוי (מלאכי ב' ח').". לעומת זאת, בתוספתא דמאי פ"ה הכ"ג מובאת ברייתא זו, והעניים אינם מוזכרים בה. וכן הגירסא בירושלמי דמאי פ"ו ה"ב, נדרים פ"א ה"ג, קידושין פ"ב ה"ט. ברמב"ם תרומות פ"ב ה"ח מובאת ברייתא זו להלכה עפ"י גירסת התוספתא והירושלמי. וכך מסתבר, שאין איסור "מסייע בבית גרנות" בעני, שכן אינו מצווה לשמור על קדושתו וכבודו. לעומת זאת, הרא"ש בכורות פ"ד סי' א' מביא את הגמרא כלשונה, ואף עניים בכלל. ועי' כרם ציון הלכות פסוקות פרק ל"ג סעי' ג'; דרך אמונה מתנ"ע פרק ו' ס"ק ס"ד וציון ההלכה ס"ק פ'.

ג. אם מוזילים את המחיר בדרך זו, ומבצעים את הקנין בדרך של הלוואה מראש, ישנה בעיה נוספת: הראשונים במסכת גיטין אומרים, שאי אפשר לתת את המעשר לעני ולקבל אותו בחזרה במתנה, בהסתמך על תקנת "המלוה את הכהן..." המופיעה במשנה. תקנה זו נאמרה רק בהלוואה גמורה מראש¹⁴. ואלו דברי הרמב"ן¹⁵:

"בכהן שאמר: הפרש עלי והן שלך במתנה – אינו מפריש עליו. שלא שנינו אלא המלוה מעות. לפי שלא עשו שאינו זוכה כזוכה, לא במכרין ולא במזכה ע"י אחרים, אלא מפני תקנת כהן, ודוקא במלוה".
וכן דעת הרשב"א¹⁶ והר"ן¹⁷. כן יש לומר גם כאשר נותנים לעני סכום סימלי ומסתמכים על תקנת "המלוה את העני", שהדבר אינו מועיל כלל. הלכה זו היא תקנה, שתקנו חכמים לטובת המקבלים, ולכן, אי אפשר להשתמש בה באופן שפוגע בהם. וכך כתב מהר"י קורקוס בתשובה:
"דעשו מפני תקנה, אבל לקלקל לא עשו".

וכתב החזו"א¹⁸:

"מיהו, אם ילוונו דבר מועט, שאין דעתו של כהן על המעות, אלא לטובת ישראל, ולוקח מעות משום שלא תהא מתנה – ודאי אסור. ויש בזה משום כהן מסייע, וגם לא קיים מצוות נתינה אף במכירי כהונה, וכדין נותן לו במתנה, שכתבו הרמב"ן והרשב"א..."

למעשה, התיירו פוסקי דורינו¹⁹ בשעת הדחק, ללכת בדרך של הערמה ניכרת, ע"י מכירת הפירות בחזרה למגדל במחיר נמוך, בגלל מצבם הקשה של החקלאים. אך היתר זה לא נאמר כאשר מסתמכים על תקנת ההלוואה מראש.

4. שער הזול

בדין "המלוה את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש עליהן מחלקן", נאמר בתוספתא בגיטין (פ"ג ה"ב):

"ופוסק עימו כשער הזול, ואין בו משום ריבית".

בטעם הדבר, אומרת הגמרא (גיטין ל' ע"א):

"מאי טעמא? כיון דכי ליה לא יהיב ליה, כי אית ליה נמי אין בו משום ריבית".

נחלקו הראשונים בשאלה, אם אלו שתי הלכות או הלכה אחת:

14. ראה מאמרו של הגר"א שפירא בספר זה. ועי' יש"ש גיטין פ"ג ס' כ"ב; הליכות שדה 41 עמ' 11.

15. גיטין ל' ע"ב ד"ה תני, ובמלחמות שם דף ט"ז ע"ב ד"ה ועוד.

16. שם ל' ע"א ד"ה והא.

17. שם ד"ה תניא.

18. מעשרות ח' ה' ד"ה מיהו.

19. משפט כהן ס' ל"ו; ספר א"י ח"ב ס' ו' סעי' ח'; ועי' "הליכות שדה" 23, עמ' 18–19 הע' 26, בשם הגר"ב קונשטט זצ"ל ויבלחט"א הגרש"ז אויערבך שליט"א; וכך הורה לנו הגר"ש ישראלי שליט"א.

לדעת רש"י²⁰, הראב"ד²¹ והמאירי²², זוהי הלכה אחת, שמותר ללכת אחר המחזיר הזול הקיים בשוק בתקופת ההלוואה או ההפרשה, ואין בכך משום ריבית. לדעה זו, לא ניתן להוזיל את המחזיר מעבר לשער הזול ביותר הקיים באותה תקופה, וכן אין כל היתר לקחת ריבית גמורה. וכנראה, זוהי גם דעת הרמב"ם²³. לדעת התוס' ²⁴, הרא"ש²⁵, הרשב"א²⁶ והריטב"א²⁷, אלו שתי הלכות נפרדות: הלכה אחת קובעת, שמחזיר המעשר, מסתמא, הוא כשער הזול. הלכה שניה מתירה לקבוע שער זול, אפילו הרבה פחות מהמחזיר המקובל, ואין בכך משום ריבית. מדברי החזו"א²⁸ נראה, שהוא פוסק כדעת בעלי התוספות וסיעתם, ומתיר לקבוע מחזיר זול בהרבה ממחזיר השוק, ובלבד שהזולה זו תהיה כראית לעני משום הקדמת המעות²⁹. וכך התקבל להלכה³⁰.

לאור הכרעה זו, ניתן להוזיל את מחזיר המעשר, כאשר מביאים בחשבון את השפעת האינפלציה³¹, את שער הריבית המקובל במשק³², ואת העובדה שהעני אינו צריך להציג בטחונות³³ ולהחתים ערבים, ואף אינו מסתכן בכך שלא יהיה לו ממה לשלם. כמו כן, מסתבר, שניתן לקחת בחשבון את הסיכונים שהמגדל לוקח על עצמו³⁴ למקרה בו לא יהיה לו מעשר עני בערך המשוער, וכן את הסיכון שהעני יתעשר או ימות.

20. ד"ה ופוסק, ואין. ועי' פנ"י שם ד"ה ופוסק, שתיירץ את שיטת רש"י מקושיות התוס'.
21. בהשגות על הרי"ף, גיטין ט"ז ע"ב.
22. ד"ה כבר ביארנו.
23. מהר"י קורקוס על הרמב"ם, מעשר פ"ז ה"ז. ועי' שו"ת מנחת יצחק ח"ח סי' ע"ב סעי' א', שדעת הרמב"ם קרובה לדעת התוס'.
24. תוד"ה ופוסק.
25. תוס' הרא"ש ד"ה ואין.
26. רשב"א שם ד"ה פוסק.
27. ריטב"א שם ד"ה פוסק.
28. מעשרות ח' ה'; וכך נכתב בשמו במצוות הארץ סי' י"א סעי' ה'. וכ"כ במנחת יצחק ח"ח סי' ע"ב סעי' א'.
29. ואלו דבריו של החזו"א שם: "ומשמע, שאין שיעור לזולא, דמשום הקדמת המעות אין שער קבוע. וכל שנוח לו במעות עכשיו – עבידי אינשי דמוזלי".
30. שו"ת מנחת יצחק ח"ח סי' ע"ב סעי' א'-ב'; הליכות שדה 23 עמ' 17, בשם הגרש"ז אויערבך והגר"ש אלישיב שליט"א. וכך הורה הגר"א שפירא שליט"א.
31. מנחת יצחק שם סעי' ג'.
32. שער הריבית החריגה המקובל כיום בבנקים הוא כ- 2.5% לחודש (30% לשנה).
33. שער הריבית תלוי בטחונות אותם ממציא הלווה לבנק. כן ידוע, שאנשים רבים מעדיפים לשלם ריבית גבוהה יותר ולהפטר מהצורך להציג בטחונות. במיוחד אמורים הדברים בעני, שאין לו בטחונות. כאן אין העני נדרש להמציא בטחונות, ולהיפך, החקלאי מסתכן, שבמקרה שלא יהיה לו יבול לא יקבל את כספו בחזרה. ולכן, מסתבר לקבוע שער ריבית של 5% לחודש.
- ועי' "הליכות שדה" 41 (חורף תשמ"ז), עמ' 14, שקבעו שער ריבית של 4% לחודש (הריבית הבנקאית או היתה גבוהה בהרבה מהיום, וכן קצב האינפלציה השנתי).
34. ראה פרק ד' סעי' 3. הגרש"ז אויערבך והגר"ש אלישיב שליט"א העירו, שאף לדעה זו, אין להוזיל את המחזיר מעבר למידה הסבירה המתחייבת מהקדמת המעות, כאשר מובא בחשבון הסיכון שהחקלאי לוקח על עצמו למקרה שלא יהיה לו יבול. דבריהם מובאים ב"הליכות שדה" 23, עמ' 17 הע' 25.

מאידך, קשה להקל בהזלת המחיר באמצעות **איום על העני**, שאם לא יסכים לקבל את המעשר במחיר זה, יתן את המעשר לעני אחר³⁵. כאשר מדובר במתנות כהונה ולויה – הדבר אסור מן הדין, מפני שהוא כ"כהן המסייע בבית הגרנות". גם במעשר עני³⁶, הדבר אינו רצוי משום שהוא "הערמה", וכפי שכתבנו לעיל בשם מהר"י קורקוס³⁷. ומכל מקום, אין להסתמך במקרה כזה על תקנת "המלוה את העני", כפי שכתבנו לעיל סעי' 3.

יש להדגיש, שאין לקבוע שיעור הוזלה אחיד, והדבר משתנה לפי צרכיו של העני. יתכן מצב, בו אין לעני עדיפות מיוחדת לקבל את דמי המעשר מראש, ולא כדאי לו לשלם ריבית כלשהי תמורת הקדמת המעות. במצב זה, ודאי שאין לקבוע שיעור ריבית גבוה, מלבד מה שמתחייב מן הסיכונים שהחקלאי לוקח על עצמו³⁸. החזו"א³⁹ מוסיף, עם זאת, שמותר לבחור עני הדחוק לכסף שכדאי לו לשלם ריבית גבוהה בשביל לקבל את הכסף מיד.

5. השתתפות העני בהוצאות

אלו הוצאות, שהחקלאי משקיע בטיפול בפירות, ניתן לזקוף על חשבונו של העני?

נאמר בירושלמי (דמאי פ"א ה"ב):

"...היתה (התרומה) במקום שחיה גוררתה – מביאה, ונוטל דמים מן השבט".

למדנו מדברי הירושלמי, שאף שהמפריש חייב להביא את התרומה לכהן, צריך הכהן לשלם לו את שכר ההבאה. תשלום זה כולל, לא רק הוצאות הובלה ושכר בטלה, אלא גם שכר עבודה⁴⁰. וכך נפסק להלכה⁴¹.

כן נאמר בתוספתא (מע"ש פ"ג ה"א):

"המביא פירות מן הגורן לעיר: הפריש תרומה ונתנה לכהן, מעשר ראשון ונתנו ללוי, מעשר עני ונתנו לעני – אין מחשב עמהן דמי הבאה. אבל אם קרא להן שם בגורן – הרי זה מחשב עמהן דמי הבאה".

35. עי' חזו"א מעשרות ח' ה', שמסתפק בכך ונוטה להחמיר. ועי' מצוות הארץ סי' י"א סעי' ה'. ועי' שו"ת מנחת יצחק ח"ח סי' ע"ב סעי' ב', שנטה להקל בכך, אך למעשה, הורה להחמיר כדעת החזו"א.

36. במעשר עני, כנראה, אין איסור "מסייע בבית הגרנות". ראה לעיל הע' 13.

37. בתשובה המובאת בשו"ת הרדב"ז סי' ש"מ ובשו"ת אבן עזר סי' ט"ז.

38. במצב זה ניתן, לכאורה, להלוות את הסכום המלא, ולקבוע שהחקלאי לא לוקח על עצמו את הסיכונים. כלומר, שאם לא יהיה לו יכול או שהעני יתעשר, יצטרך לפרוע את החוב במזומן. בענין זה ראה פרק ד' סעי' 5.

39. מעשרות ח' ה', ואלו דבריו: "...דבקל ימצא כהן דדחיקא ליה שעתא טובא, ומשום בריציא טב מקרא, ישמח ללוות אף בשער הזול..."

40. עי' חזו"א דמאי ג' א', המסביר מדוע תקנו חכמים שיטול שכר הבאה מן הכהן, למרות שבהשבת אבידה אינו רשאי ליטול יותר משכר בטלה.

41. רמב"ם תרומות פ"ב ה"ז.

ומפרש ה"מנחת ביכורים":

"אין מחשב – לנכות מן התרומה ומעשר דמי הבאה לעיר, שבשעה שהביא, טבל הביא. ואינו חל ההוצאה על תרומה ומעשר". ומכאן, שניתן לחייב את העני רק בהוצאות הטיפול **שלאחר ההפרשה**.

מבחינה זו, ישנה משמעות רבה לשלב בו מתבצעת ההפרשה. ככל שההפרשה תהיה בשלב יותר מוקדם, יתחייב העני לשלם יותר בעד הטיפול בפרי. אך לכתחילה, יש להפריש את המעשר **לאחר גמר המלאכה**, כפי שנאמר במשנה (תרומות פ"א מ"י):

"אין תורמין... מדבר שלא נגמרה מלאכתו על דבר שלא נגמרה מלאכתו. ואם תרמו – תרומתן תרומה".

למעשה נראה שניתן, בשעת הדחק, להפריש את המעשרות לאחר גמר המלאכה בשדה, אף לפני המיון והאריזה, ולחייב את העני בתשלום דמי הטיפול משלב זה ואילך. (בענין הפרשה לפני גמר מלאכה והגדרת גמר מלאכה, ראה באריכות במאמרי של הרב שמעון בירן בספר זה.)

6. ערך המעשר לעני

למעשה נראה, שהמוצא לבעיית המחיר הוא פשוט בהרבה. הדבר תלוי בשאלה יסודית אחת: מה קובע את מחיר הפרי? האם ישנו מחיר מוחלט-אובייקטיבי לפירות? האם נקבע את המחיר לפי ערכו למפריש? עפ"י ערכו לעני?

לקביעת שער הריבית בהקדמת מעות המעשר, הבאנו לעיל (סוף סעי' 4) את דברי החזו"א⁴², שהדבר תלוי בעני עצמו. ואם כדאי לו לשלם ריבית גבוהה תמורת ההלוואה, הרי שזה הוא המחיר. מסתבר, שהוא הדין כאן. מחיר המעשר ייקבע על פי היחס שבין האפשרויות העומדות בפני שני הצדדים השותפים לעסקה. לענין זה נביא בחשבון רק אפשרויות המותרות עפ"י ההלכה (ראה סעי' 4).

יש להדגיש, שמערכת השיווק כיום היא קשה וסבוכה מאד. לשם שיווק הפרי יש צורך בהשקעות כספיות ניכרות במיון, אריזה, הובלה וקירור; בטיפול קשרים מתאימים, בטירחה מרובה, בנסיון ובהכרת המערכת. כיום, השוק מוצף בשפע פרי, וקיימת תחרות קשה בין המשווקים על מכירתו. גם קיים תמיד הסיכון, שהפרי ירקב מחוסר ביקוש, וכל ההשקעה והמאמץ יירדו לטמיון. מסיבה זו, קשה מאד לאדם, שאינו עוסק בנושא זה באופן קבוע, להפיק תועלת של ממש משיווק פירות המעשר שיקבל. במיוחד אמורים הדברים באדם שמקבל כמויות קטנות, יחסית.

אנו מניחים, שאם העני ירצה לשווק את הפירות בעצמו, יצטרך לשכור⁴³ משאית ופועלים, להצטייד בתעודת משלוח, לעבור דרך השוק היסטונאי, לנהל

42. מעשרות ח' ד'.

43. ההובלה היא על חשבוננו של העני. ראה סעי' 5.

ספרים, ואולי אף לשלם מס הכנסה. תהליך זה כרוך בהוצאה כספית גדולה ובטירחה מרובה, כאשר העני צריך להביא בחשבון את הסיכון, שלא יצליח למכור את הפירות, ויפסיד את השקעתו. לכן נראה, שהעני יעדיף להסתפק בחלק קטן מהכסף, תמורת זה שהחקלאי יקח על עצמו את כל הטיפול בפירות. בשביל העני, טובה ציפור אחת ביד מאשר עשר על העץ. מתוך שיחות רבות שקיימנו עם אנשי שטח⁴⁴ וכלכלה, עם גבאי צדקה, עם מנהלי מוסדות⁴⁵ ועם עניים, הגענו להערכה, שבמקרים רבים ערך פירות המעשר לעני עומד על כ-10% ממחירם של הפירות לסיטונאי. מכאן, שמחירו של המעשר העני יכול להגיע לכ-1% מן הפדיון, ברוטו. הערכה זו היא הערכה כללית ממוצעת. קיימים משתנים רבים המשפיעים על חישוב זה, וכל חקלאי צריך להביא אותם בחשבון. הדבר תלוי בסוג הפרי, באיכותו, ביחס שבין ההיצע לביקוש, באיזור, ביכלתו של העני ועוד⁴⁶. אעפ"כ, נראה שזהו ממוצע סביר.

להלכה הורה הגר"מ אליהו, שניתן לקבוע כל מחיר המקובל על העני באופן אמיתי, שלא מתוך רצון לעשות טובה למגדל.

7. מעשר עני ומעשר כספים

חקלאים רבים, הרוצים לתת מעשר עני, מקפידים בכל השנים על נתינת מעשר כספים מכל הכנסותיהם. נשאלת השאלה: האם חקלאים אלו חייבים להמשיך לתת מעשר כספים גם בשנת מעשר עני, וגם מאותם גידולים מהם נתנו מעשר עני? או שמא, אפשר לקזז את שני המעשרות זה בזה?

מקורה⁴⁷ של מצוות מעשר כספים⁴⁸ הוא הפסוק (דברים י"ד כ"ב):
"עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה שנה שנה".

44. לצורך העניין נערך תרגיל סימולציה עם מנהל מוסד תורני, שמכיר היטב את מערכת השיווק החקלאי. הסיבה שבגללה הגענו ל-10% מן המחיר ולא לפחות מכך, היתה העובדה, שהעני יכול לומר למגדל: השאר את הפירות להירקב בשטח, ואין לך רשות לגעת בהם מבלי שתשלם.

45. לדוגמא, אביא מקרה שקרה באחד המושבים בצפון הארץ. המושב הודיע למספר מנהלי ישיבות בסביבה, שברשותו מעשר עני והזמין אותם לקחתו. אף מוסד לא נענה לפניה.

46. לדוגמא, אביא שאלה שנשאלנו ע"י בעל כרם ענבים מכפר מימון. ברשותו מעשר עני בכמות של כ-1.5 טון, כאשר הבציר נמשך כמה שבועות. כמות זו, מתאימה לצרכים של הישיבה שבמקום. לישיבה, שיום פירות אלו הרבה יותר ממה שהחקלאי יכול לקבל תמורתם בשוק הסיטונאי. במקרה זה אי אפשר לסמוך על התחשיב המורה על עשירית מהמחיר. להיפך! אם החקלאי ירצה לקנות את הפירות מן הישיבה, יצטרך לשלם יותר ממה שיקבל מן הסיטונאי. אך אם אותו חקלאי היה בוחר מוסד רחוק יותר, שלא משתלם לו לשלוח בכל יום רכב, בשביל לקחת כמה ארגוני ענבים, היה יכול בהחלט לסמוך על אותו תחשיב, ולשלם עשירית מן המחיר.

47. מצוה זו נרמזה אף בפסוקים בספר בראשית: "ויתן לו מעשר מכל" (י"ד כ'); "וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך" (כ"ח כ"ה).

48. נחלקו הפוסקים, אם מעשר כספים הוא מצוה דאורייתא, מצוה דרבנן או מדת חסידות. עי' שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' א'; פרק א'; שו"ת יחזקאל דעת ח"ג סי' ע"ז; ספר "מעשר כספים" עמ' צ"א. לסוברים שזו מדת חסידות, מסתבר, שאפשר לקזז את מעשר העני מכספי המעשר. אך נראה, שרצוי לעשות לפני כן התרת נדרים על מנהג זה: עי' יחזקאל דעת שם בסוף התשובה.

פסוק זה עוסק במעשר המופרש מן התוצרת החקלאית. התוס' (תענית ט' ע"א ד"ה עשר) מביאים דרשה מן הספרי, הלומדת מכאן את דין מעשר כספים: "אין לי אלא תבואת זרעך, שחייב במעשר. ריבית (מגוי) ופרקמטיא וכל שאר רווחים, מניין? ת"ל: את כל".

בספרי שלפנינו, דרשה זו איננה מופיעה. אך דרשה דומה מופיעה במדרש תנחומא (פרשת ראה אות י"ח): "עשר תעשר... - רמז למפרשי ימים, להפריש אחד מעשרה לעמלי תורה".

עוד נאמר במדרש תנחומא (פרשת כי תבא אות ד'): "מה ת"ל ברוך אתה בעיר וברוך אתה בשדה? - אם באת לידך מצוה בעיר, אל תאמר: לא נצטויתי אלא בשדה להוציא תרומ' בחוץ. אמר הקב"ה: אף בעיר פתח ירך. ד"א: לא יאמר אדם, אילו נתן לי הקב"ה שדה הייתי מוציא מעשרות מתוכה. עכשיו שאין לי שדה, אינני מוציא כלום. אמר הקב"ה: ראה מה כתבתי בתורתך: ברוך אתה בעיר - לאלה שיושבין בעיר, וברוך אתה בשדה - לאלו שיש להן שדות".

מכאן יש מקום להסיק, שמעשר כספים הוא תחליף למעשר דגן, ונועד למגור העירוני, שאינו חייב בהפרשת תרומות ומעשרות. מכאן, שחקלאי הנותן מעשר עני, אינו חייב לתת מעשר כספים על רווחיו מאותו גידול. וכך הורה לנו הגר"ש ישראלי, שחקלאי, הנותן מעשר עני ממה שהוא מגדל, יפריש מעשר כספים רק מרווחים שיש לו מענפים אחרים. הגר"מ אליהו הורה לנו, שלכתחילה, אין לקשור מעשר כספים למעשר עני, ויש לתת את שניהם⁴⁹. אבל בשעת הדחק, מותר לקזז את דמי מעשר העני ממעשר הכספים.

ו. מקבל המעשר

הקדמה

אחת השאלות החשובות בנתינת מעשר עני היא, למי לתת את המעשר? שאלה זו נחלקת לשתיים:

- א. מיהו העני, שמן הראוי לתת לו את המעשר לכתחילה.
- ב. מיהו עני, שאפשר לתת לו את המעשר בשעת הדחק, באופן שיקל על החקלאי את הקושי הכלכלי שבנתינת המעשר.

49. וכן משמע בשל"ה שער האותיות דף נ"ו.

1. מיהו עני

נאמר במשנה (פאה פ"ח מ"ח):

"מי שיש לו מאתים זוז, לא יטול לקט, שיכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתים זוז חסר דינר, אפילו אלף נותנין לו כאחת – הרי זה יטול..."
ומפרש הרע"ב:
"קים להו לרבנן שאלו מספיקים לשנה אחת לכסות ולמזונות."
הסמ"ק כותב בסי' רמ"ז:

"וכן דין מי שאין לו מאתים זוז, אינו נוהג בינינו..."

עפ"י דבריו אלו פסק בשו"ע (יו"ד סי' רנ"ג סעי' ב'):

"וי"א, שלא נאמרו השיעורים הללו אלא בימיהם, אבל בזה"ז, יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי שיתפרנס הוא וב"ב מהריוח. ודברים של טעם הם"¹.

למעשה, הורו החזו"א², המנחת יצחק³, הגרש"ז אויערבך⁴ והגרש"ה ואזנר⁵, שעני הוא כל מי שאין לו הכנסה קבועה בסכום המספק את צרכיו המינימאליים⁶ ללא מותרות. מתוך המשך הדיון, נברר נקודות נוספות בהגדרת "עני".

2. פריעת חוב

החקלאי משלם הון רב לאוצר המדינה באמצעות מיסים ישירים ועקיפים המוטלים עליו. חלק ניכר מסכומים אלו מופנה לצרכי צדקה באמצעות תקציבי הרווחה, הבריאות, קליטת העליה ועוד. נשאלת השאלה: האם אפשר להחשיב חלק זה כדמי מעשר עני?

נאמר בתוספתא⁷ פאה פ"ד הט"ז):

"מעשר עני, אין גובין ממנו מלוה וחוב, ואין משלמין ממנו את התגמולין, ואין פודין בו שבויין, ואין עושין בו שושבינות, ואין נותנין הימנו דבר לצדקה..."

בהסבר תוספתא זו ישנה מחלוקת בין המפרשים⁸:

1. וכ"כ הרשב"א בתשובה, סי' תתע"ב: "אומר אני: הכל לפי פרנסתו..."

2. עי' הליכות שדה 64 עמ' 17.

3. ח"ח סי' ע"ב סעי' ה'.

4. "הליכות שדה" 41, עמ' 11.

5. שבט הלוי יו"ד סי' ק"ב, קכ"ה (בהערה לסי' רנ"ג, ב').

6. לשאלה, אם אפשר לתת מעשר עני לשם קיום דין "די מחסורו אשר יחסר לו, ראה מאמרו של הגר"מ אליהו שליט"א בספר זה, ועי' תוספתא נדה פ"ו ה"ז: "כל הנוטל צדקה נוטל מעשר עני. ויש נוטל מעשר עני ואינו נוטל צדקה". ועי' צפנת פענח הל' מתנ"ע דף נ'; כללי התורה והמצוות ערך מעשר עני. לשאלה, אלו צרכים נחשבים מינימאליים, עי' שו"ת אגרות משה יו"ד ח"א סי' קמ"ד; שו"ת מנחת יצחק שם; הליכות שדה שם.

7. עי' רמב"ם מתנ"ע פ"ו ה"ז; טור יו"ד סי' של"א דף רע"ג.

8. עי' בי' חור"מ סוף סי' רנ"ג; ועי' שו"ע יו"ד סי' רנ"ג סעי' י"ב, שהביא את המחלוקת במדרכי שם, בין הראב"ה לבין רבינו שמחה, אם הגבלות אלו נאמרו גם בצדקה. ועי' תוספתא כפשוטה עמ' 9-188; המעשר והתרומה פרק א' ס"ק ע"ז.

לדעת המרדכי⁹, הראבי"ה¹⁰, הכפתור ופרח¹¹, ערוה"ש¹² וה"יד אפרים¹³, הגבלות אלו חלות על העני, הבא להשתמש במעשר. ולדעת הגהות מרדכי¹⁴, רבינו שמחה¹⁵, הב"ח¹⁶, הפרישה¹⁷, הט"ז¹⁸, הגר"א¹⁹, פאת השלחן²⁰ והחזו"א²¹, הגבלות אלו נאמרו בבעל הבית, שלא יתן את המעשר בפרעון חובו שלו לעני. וכך נכתב בברם ציון²². למעשה, אין מחלוקת על כך, שאסור לבעל הבית לפרוע את חובו לצרכי צדקה ממעשר עני ומעשר כספים. כך מפורש בגמרא (קידושין ל"ב ע"א) ומובא באחרונים²³, שאין להשתמש בכספי מעשר לשם תשלומים שאדם חייב בהם מצד הדין (ראה סעי' 3). מכאן עולה, שאין לסמוך על כך, שחלק מן המיסים שהמפריש משלם מופנה לצרכי צדקה, ולקזז את החלק הזה מדמי מעשר עני²⁴.

3. נתינה לבני המשפחה

אחת הדרכים שיש לשקול, כדי להקל על החקלאי את הקושי הכלכלי שבנתינת מעשר עני היא נתינת המעשר לבני משפחתו, הסמוכים על שלחנו. להלן נבדוק, אם הדרך הזאת מועילה עפ"י ההלכה.

באופן עקרוני, מותר לתת מעות מעשר עני לבני משפחה נזקקים. וכך נאמר בתוספתא (מעשר שני פ"ד ה"ו):

"שני אחים... אב ובנו... – נותנים זה לזה מעשר עני²⁵".

ואף יש בכך עדיפות²⁶ מדין "עני עירך קודמים".

הגמרא בקידושין (ל"ב ע"א) מביאה את דברי התוספתא בקשר למחלוקת

9. ב"ב פרק א' ס' תצ"ז.
10. מובא באו"ז ח"א הל' צדקה ס' י"א ובשו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס ברלין ס' תשנ"ג.
11. פרק מ"ד עמ' תק"פ.
12. יו"ד ס' רנ"ג סעי' כ"ב-א; זרעים ס' י"ד סעי' י"ח.
13. יו"ד ס' ס"א סעי' ח'. ראה פרק ד' סעי' 4.
14. ב"ב פרק א' ס' תרנ"ט.
15. יו"ד ס' של"א דף רע"ג.
16. שם אות ל"ה.
17. שם ס"ק ל"ב. בדעת הש"ך עי' שם ס"ק קס"ו וחו"מ ס' פ"ו סוס"ק ג', וצ"ע.
18. חר"ם ס' רנ"ג ס"ק י"ח.
19. פאה"ש ס' י"ב ס"ק כ"ז.
20. מצוה תע"ד.
21. במכתב המובא בדרך אמונה עמ' קמ"א.
22. אוצר התרומות הלכות פטקות פרק מ"ב סעי' י"ב.
23. עי' שו"ע ס' רמ"ט סעי' א' ונ"ב שם; שו"ת חת"ם סופר יו"ד ס' רל"א. ועי' שו"ת ציץ אליעזר ח"ט ס' א' פרק ה', שמקל בכך לענין מעשר כספים.
24. עי' ספר "מעשר כספים" עמ' רנ"ה.
25. וכך מובא בירושלמי פאה"ש ח"ד וברמב"ם מתנ"ע פ"ו ה"ג.
26. רמב"ם מתנ"ע פ"ו ה"ט; שו"ע יו"ד ס' רנ"א סעי' ג'. ועי' שו"ת יחיה דעת ח"ג ס' ע"ו.

האמוראים, אם הבן חייב לזון את אביו משלו, ומקשה:
 "ואי אמרת משל בן, נמצא זה פורע חובו בשל עניים!"

ומתרת:

"לא צריכה - להעדפה".

ומוסיפה הגמרא הסתייגות:

"תבוא מארה למי שמאכיל את אביו ממעשר עני".

להלכה נפסק, שהבן אינו חייב לזון את אביו משלו. לכן, מעיקר הדין, מותר לתת לו מעשר עני²⁷. בכל אופן למדנו מכאן, שאסור לאדם לפרנס ממעשר עני את מי שהוא חייב במזונותיו, אבל העדפה, שמעבר לחובה המינימאלית - מותרת²⁸.

יש לברר, א"כ, אם מותר לאדם לפרנס את ילדיו ממעשר עני.

בגמרא (כתובות מ"ט ע"ב) מבואר, שעד גיל שש, אדם חייב בפרנסת ילדיו מן הדין²⁹. מכאן, שאסור לאדם להשתמש במעשר עני לפרנסת שמתחת לגיל שש, אפילו אם הוא והם עניים³⁰. זאת מפני ש"אין אדם פורע חובו ממעשר עני" (ראה סעי' 2). אך העדפה, מעבר למה שהאב חייב - מותרת. יש להוסיף, שבאופן עקרוני, מימון תלמוד תורה³¹ לבניו אינו מוגדר כ"העדפה", מפני שהאדם חייב מן הדין לשכור לבנו מלמד.

מגיל שש ואילך, משמע, שמותר לאב לזון את בנו ממעשר עני, שכן פרנסתם אינה מוטלת עליו כחובה גמורה, אלא מדין צדקה³². וכמה מן האחרונים כתבו שאין להתיר זאת, אלא בשעת הדחק, כשאין לאב ממה לזון את ילדיו³³.

כיום, כאשר תקנת הרבנות הראשית מחייבת את האב לזון את ילדיו עד גיל חמש עשרה³⁴, וחוק המדינה מחייב אותו לפרנס אותם עד גיל שמונה עשרה,

27. רמב"ם מתנ"ע פ"ו ה"ג; שו"ע יו"ד סי' ר"מ סעי' ה' ברמ"א; שו"ת חת"ם סופר סי' רכ"ט; אהבת חסד ח"ב פרק י"ט סעי' א'.

28. עיי' חלקת מחוקק אה"ע סי' ע"א ס"ק א', שדן מהו המינימום שהאב חייב לילדיו. ועיי' שו"ת אגרות משה ח"ב סי' קי"ג.

29. רמב"ם אישות פ"ב ה"ד; שו"ע אה"ע סי' ע"א סעי' א'.

30. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס ברלין סי' ע"ה; ש"ך יו"ד סי' רמ"ט ס"ק ג'; ט"ז שם ס"ק א'; שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' א' פרק ה' אות ט"ז.

31. שו"ת באר שבע סי' מ"א; אהבת חסד ח"ב פרק י"ח סעי' ב'; אגרות משה שם. ועיי' שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' א' פרק ה' אות י"ב-ט"ז, שבשעה"ד, יש מקום להקל בתנאים מסוימים. ועיי' שו"ת יחוה דעת ח"ג סי' ע"ו, שהמקל לשלם שכר לימוד לבניו ממעשר כספים, יש לו על מה שיסמוך. ועיי' שו"ע הרב, הלכות ת"ת סעי' ז', שאת ההוצאות הנלוות, מעבר לשכר הלימוד עצמו, אפשר לשלם ממעות מעשר.

32. עיי' רמב"ם מתנ"ע פ"ו ה"ט ומהר"י קורקוס שם; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס ברלין סי' ע"ה; טור ובי"ו יו"ד סי' רנ"א; שו"ע שם סעי' ג' וש"ך ס"ק ד'; שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' א' פרק ד'-ה'; שו"ת יחוה דעת ח"ג סי' ע"ו. ועיי' ערוה"ש סי' רמ"ט סעי' ט'; דרך אמונה מתנ"ע פרק י' סעי' ט"ז, ביאור ההלכה ד"ה הגדולים. ועיי' שו"ת חת"ם סופר יו"ד סי' רל"א.

33. ערוה"ש יו"ד סי' רמ"ט סעי' ז', ט'. ועיי' סי' רנ"א סעי' ט'; שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' א' פרק ה' אות י"א. ויש מקילים: עיי' אהבת חסד ח"ב פרק י"ט סעי' א'.

34. עיי' שו"ת ישכיל עבדי אה"ע ח"ד סי' ט"ו, ח"ו סי' ל"ה.

נחלקו האחרונים, אם מותר לעשות זאת מכספי מעשר: לדעת האגרות משה³⁵ הדבר אסור, שכן גם זה בכלל "פורע חובו". אבל מותר להשתמש במעשר עני למימון הוצאות שהאב אינו חייב בהן³⁶, כמו אחזקה בפנימיה וכדו'.

ולדעת הגר"ע יוסף³⁷, הדבר מותר, שכן תקנה זו לא באה אלא לכפות את האב על קיום מצוות צדקה. אך יתכן, שבמעשר עני יודה הגר"ע יוסף שהדבר אסור.

אשתו של אדם אינה יכולה לקבל ממנו מעשר עני. מלבד זאת שיש בכך משום "פורע חובו", אי אפשר להגדיר אשה נשואה כעניה, כל זמן שבעלה מפרנס אותה. וכך נאמר בתוספתא (מעשר שני פ"ד ה"ח):

"מודה רשב"א באשתו, שאעפ"י שפודה לו את המעשר – שאין נותנין לה מעשר עני".

ומסבירים המנחת ביכורים והחזון יחזקאל:

"דמזונות על בעלה, ובעלה עשיר הוא".

מכאן, שאשה שבעלה עשיר, גם היא מוגדרת כעשירה, ואינה יכולה לקבל מעשר עני. וכן כתב הר"ן³⁸, שאשה, שבעלה מפרנס אותה, נחשבת לעשירה. אך אם אינה מתפרנסת ממנו, דינה כעניה, ויכולה לקבל מתנות עניים מאנשים אחרים.

4. נתינה לילד קטן

בסעיף הקודם ראינו, שבאופן עקרוני, מותר לאב לתת לבנו הקטן מעשר עני, לצורך דברים שאינו חייב בהם מן הדין. אך יש לשאול: מבחינה קניינית, כיצד יכול אדם להקנות את המעשר לילד קטן? לשם כך יש לברר קודם, אם קטן יכול, בכלל, לקבל מעשר עני (בסעיף הבא נברר את דינו של קטן הסמוך על שלחן אביו).

בתוספתא³⁹ (תרומות פ"י ה"ז) מבואר שאפשר לתת תרומה לילד קטן: "עשרה אין חולקין להם בבית הגרנות. אלו הן: חרש, שוטה וקטן... וכולן נותנין להם תרומה מתוך הבית".

מתוך תוספתא זו מוכיחים הפר"ח⁴⁰ וערוה"ש⁴¹ שאכן אפשר לתת תרומה ודמי פדיון הבן לקטן.

דברי התוספתא מוקשים: כיצד יזכה הקטן במעשר? הרי אין לו "יד" לזכות בעצמו! מקור דין זה הוא במשנה (גיטין פ"ה מ"ח):

35. "יד" ח"א סי' קמ"ג ד"ה ולכן. הוא מסביר, שהיום, כאשר דרך בני אדם לפרנס את ילדיהם עד גיל מבוגר, הרי האב חייב בזה מדין מזונות אשתו, ואינו יכול להשתמש לשם כך בכספי מעשר. ועי' ח"ב סי' ק"ג, שבמקום שיש חוק חינוך חובה, אסור לשלם שכר לימוד בבית הספר מכספי מעשר.

36. עי' מנחת ביכורים על התוספתא מע"ש פ"ד ה"ז.

37. שו"ת יחיה דעת ח"ג סי' ע"ו בהערה.

38. נדרים פ"ג ע"ב ד"ה אימא סיפא.

39. מובאת בגמרא יבמות צ"ט ע"ב, וברמב"ם תרומות פ"ב הכ"ב.

40. קונטרס מים חיים סי' ד'.

41. יו"ד סי' ס"א סעי' ל"ז.

"מציאת חרש שוטה וקטן, יש בהן משום גזל, (רק) מפני דרכי שלום"⁴². המשנה עוסקת במציאה, כאשר אין דעת אחרת מקנה. שם אין לקטן יכולת לזכות, ולולא תקנת החכמים של דרכי שלום, לא היה איסור לקחת ממנו את מה שמצא. לעומת זאת, במתנה, כאשר יש דעת מקנה, ההלכה היא שהקטן קונה⁴³. וכך נאמר בגמרא (גיטין ס"ד ע"ב):

"קטן שנתנים לו) צרור וזורקו, אגוז ונוטלו – זוכה לעצמו..."

מעשר עני הוא מצב מיוחד. מחד גיסא, הוא דומה למתנה, ומאידך גיסא – למציאה. המעשר אינו שייך לנותן. יש לו בו רק טובת הנאה, לתת אותו לכל מי שירצה. וק"ל, דטובת הנאה אינה ממון⁴⁴. א"כ, מעשר עני דומה למציאה, שהבן זוכה בה מעצמו, מבלי שמאן דהו מקנה לו. וכך כותב מהר"ם מרוטנבורג בתשובה⁴⁵:

"... כיון דלית להו לבעלים במעשר עני של כספים אלא טובת הנאה בעלמא, לא קא חשיב כדעת אחרת מקנה, אלא כמו מציאה הוי, דק"ל בפ"ב דקידושין (נ"ח ע"ב), דטובת הנאה אינה ממון..."

לדעת המהר"ם, בנתינת מעשרות אין דעת מקנה. מכאן עולה, שאי אפשר לתת תרומות ומעשרות לילד קטן, שכן קטן אינו יכול לקנות כשאין דעת מקנה⁴⁶. והואיל ובנתינת המעשר אין דעת מקנה, הרי שהקטן אינו יכול לזכות במתנה. וכך כתב המנ"ח⁴⁷, שאין לתת מעשר עני לקטן.

הקצות⁴⁸, הנתיבות⁴⁹ וה"יד אפרים⁵⁰ נוקטים כמהר"ם, ומתוך כך מתקשים בהבנת התוספתא. הם מתרצים, שבתרומות ומעשרות אין צורך בקנין גמור. אמנם לבעה"ב יש רק טובת הנאה, אבל זה נובע מכך, שבעצם, התרומה היא "ממון השבט". תפקידו של בעה"ב הוא רק לברר את המקבל מתוך בני השבט. לכן אין

42. רמב"ם גזילה ואבידה פ"ז ה"ב; שו"ע חו"מ סי' ע"ר סעי' א'.

43. רמב"ם זכיה ומתנה פ"ד ה"ז ומג"מ שם; שו"ע חו"מ סי' רמ"ג סעי' ט"ו.

44. בדיון טובת הנאה עי' פסחים מ"ו ע"ב; נדרים פ"ד ע"ב; קידושין נ"ח ע"א; ב"מ י"א ע"ב.

45. לדעת כמה מן הראשונים, טוה"נ אינה ממון: עי' רמב"ם אישות פ"ה ה"ו, גניבה פ"ב ה"ה; טור יו"ד סי' של"א דף ע"ה; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג סי' רפ"א, דפוס קרומונה סי' פ"ז; ובתשובה המובאת כאן.

לדעת ראשונים אחרים, ההלכה היא שטוה"נ ממון: עי' רא"ש קידושין סוף פרק ב' (בדעת הרא"ש עי' קיצור פסקי הרא"ש ותפארת שמואל שם; ק"נ על הרא"ש פסחים פ"ג ס"ק צ'); פסקי הרמב"ן נדרים פ"ד ע"ב; חידושי הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א קידושין נ"ח ע"ב ד"ה ה"ג; ר"ן על הרי"ף שם דף כ"ג ע"א ד"ה תנן.

הב"י, יו"ד סי' רנ"א, והרמ"א, סי' רנ"ג סעי' א', מביאים להלכה את תשובת מהר"ם מרוטנבורג. מכאן, שלדעתם, הלכה כמ"ד טוה"נ אינה ממון. וכך הכריעו האחרונים: עי' ש"ך חו"מ סי' ש"נ ס"ק א'; תפארת שמואל על הרא"ש קידושין פ"ב ס"ק א'; ק"נ על הרא"ש פסחים פ"ג ס"ק צ'.

46. מובאת בתשובות מימוניות נזיקין סי' ה' ובמרכיב ב"מ פרק א' סי' ר"מ. יש להעיר, שבתשובה שנדפסה בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס ברלין סי' י"ג הפסקה הזאת הושמטה.

47. מצוה תע"ד.

48. סי' רמ"ג ס"ק ד'.

49. סי' רמ"ג משה"א ס"ק ח'.

49. יו"ד סי' ס"א ס"ק ח'.

צורך בקנין גמור, כשם שמצאנו במכירי כהונה (ראה פרק ג' סעי' 4), וכ"כ בדרכי תשובה⁵⁰, שאפשר לתת מתנות כהונה לכהן קטן.

מן האמור עולה, שילד קטן יכול לקבל מעשר עני, למרות שבאופן עקרוני אין לו "יד" לזכות במעשר. אך הדבר מותנה בכך, שאביו לא ימנע את הקנין, כפי שיתבאר בהמשך.

5. נתינה לבניו

בסעיף הקודם ראינו, שאפשר להקנות מעשר עני לילד קטן. שם עסקנו במי שאינו סמוך על שולחנו של אביו. כאשר מדובר בן הסמוך על שולחנו של אביו, אף אם הוא גדול, יש בעיה נוספת. בשאלה זו דן מהר"ם מרוטנבורג בתשובה⁵¹: "אשר שאלת, בראובן, שיש לו חצי מעשר (כספים)... אם יכול לתיתו לבניו ולבנותיו של שמעון קרובו, הסמוכים על שולחנו של שמעון, אעפ"י ששמעון אביהם יש לו, ואינו נוטל מן הצדקה. נראה לי, דכל זמן שהם סמוכים על שולחנו, אינו יכול לתת להם, אפילו הם גדולים. דקי"ל כר' יוחנן, דאמר: אפילו גדול וסמוך על שולחן אביו זהו קטן... ופי' ר"ת⁵², דה"ה בעלמא, בלא מציאה... וכיון דידם כידו, אסור לתת להם מעשר עני, כיון דאביהם עשיר הוא... וכל זמן שסמוכים על שולחן אביהם, הוי כאילו אביהם זוכה מיד במעשר עני, ואביהם עשיר הוא."

לדעת מהר"ם מרוטנבורג, כל בן הסמוך על שולחנו של אביו העשיר ידו כיד אביו במה שהוא מקבל, ואין לו "יד" משלו. לכן אין הוא יכול לקבל מעשר עני לא מאביו ולא מאדם אחר. מקור דבריו הוא בגמרא (ב"מ י"ב ע"ב), העוסקת בקנין מציאה:

"א"ר יוחנן: ...גדול וסמוך על שולחן אביו, זהו קטן⁵³."

דינו של קטן מופיע במשנה שם (ב"מ י"ב ע"א):

"מציאת בנו ובתו הקטנים... – הרי אלו שלו" (של האב).

בטעם הדבר מסביר הסמ"ע (ח"מ סי' ע"ר ס"ק ב):

"שכך היה נראה ישר לחכמים, לשלם הטוב לעושה עמו טוב."

הב"י בהלכות עירובין (או"ח סי' שס"ו) מביא מחלוקת בין הראשונים בשאלה, אם דין זה נאמר גם בקבלת מתנה ובזכיית עירוב:

50. יו"ד סי' ס"א ס"ק פ"ז.

51. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס ברלין סי' י"ג; מובא בתשובות מימוניות נזיקין סי' ה' ובמרדכי ב"מ פרק א' סי' ר"מ.

52. ב"מ י"ב ע"ב תוד"ה רבי יוחנן.

53. רמב"ם גזילה ואבירה פי"ז הי"ג; שו"ע ח"מ סי' ע"ר סעי' ב'.

לדעת ר"ת⁵², מהר"ם מרוטנבורג וסיעתם⁵⁴, מציאה לאו דוקא. לדעה זו – בן גדול הסמוך על שלחן אביו אין לו "יד" לזכות לא במתנה ולא בעירוב. ולדעת הרמב"ם⁵⁵ וסיעתו⁵⁶, אפשר לתת מתנה לבן כזה ולזכות עירוב על ידו. להלכה נוקטים הב"י⁵⁷ והרמ"א⁵⁸ כדעת הרמב"ם, שכן גדול זוכה במתנה לעצמו.

אך המהר"ם מעלה עוד בעיה, שכן מעשר אינו דומה למתנה, אלא למציאה, כפי שהזכרנו לעיל (סעי' 4). ואלו דבריו בהמשך התשובה:
 "ומטעם זה דפרישית, דבמעשר ליכא דעת אחרת מקנה, אפילו אם ראובן נתן מעשר לבניו של שמעון הסמוכים על שולחנו של שמעון במתנה ע"מ שאין לאביהם רשות בהן... – לא מהני תנאה מיד. כיון דטוה"נ אינו ממון, לא מצי מתני ובטל תנאי, כיון דידם כיד אביהם דמי".

דברים אלו הובאו להלכה ע"י הב"י⁵⁹ והרמ"א⁶⁰.
 לדעת המהר"ם, קבלת המעשר דומה למציאה ולא למתנה. לכן הוא אומר שאי אפשר לתת אותו לבן הסמוך על שלחן אביו, אף אם הוא גדול.

הפוסקים שדנו בהלכות צדקה (יו"ד סי' רמ"ט, רנ"א), באב המפרנס את בניו ממעשר כספים, לא העלו את הבעיה הזאת, שאין לבן "יד" לזכות, והכסף נשאר ברשות האב. ואכן נראה, שיש לחלק בין אב, הנותן לבניו, לבין אדם אחר. אדם מבחוץ אינו יכול לתת את המעשר לבניו של חבירו, מפני שאביהם זוכה בו מיד. אבל אם האב עצמו נותן לבניו את המעשר, הרי הוא מוחל על זכותו, שתקנו לו חכמים. הואיל והוא מגלה את דעתו, שאינו רוצה לזכות במעשר שהוא נותן לבניו, אינו זוכה בו בעל כרחו, והמעשר יוצא מרשותו וניתן לבניו. המקור לכך הוא בגמרא בכתובות (פ"ג ע"א):

"נחלה הבאה לו לאדם ממקום אחר (שהוא זוכה בה מדרבנן) – אדם מתנה עליה שלא יירשנה... דאמר רבא: האומר אי אפשי בתקנת חכמים כגון זו – שומעין לו" (לכן יכולה אשה שתאמר לבעלה: איני ניזונת ואיני עושה).

להלכה הורה לנו הגר"מ אליהו, שבשעת הדחק, יכול אדם לתת את מעשר העני לבנו הגדול, הלומד בישיבה.

54. הרא"ש, המרדכי, הסמ"ג והסמ"ק. דבריהם מובאים בב"י שם.

55. עירובין פ"א ה"כ ומג"מ שם.

56. הרי"ף, הרמב"ן, הרשב"א, בה"ג, רבינו שמשון, הרי"ן, הריטב"א והנמוקי". דבריהם מובאים בב"י שם.

57. שם. כש"ע בסעי' י' הביא דעה זו בסתם ואת הדעה החולקת בשם י"א, והורה לחוש לכתחילה לשתי הדעות.

58. חו"מ סי' ע"ר סעי' ב', לענין קבלת מתנה.

59. יו"ד סי' רנ"א.

60. יו"ד סי' רנ"ג סעי' א'.

6. מקבלי קיצבאות ומילגות

אנשים רבים אינם מתפרנסים מעבודתם, אלא מקבלים קיצבאות ממוסדות שונים. אם אין בקיצבה כדי לספק את צרכיהם, ודאי שהם עניים גמורים. אך מה הדין במי שהקיצבה מספיקה למחייתו? האם די בכך כדי להגדירו כעשיר, או שעשיר הוא רק מי שחי מיגיע כפיו או מנכסיו?

בסעיפים הקודמים התייחסנו להגדרתם של אנשים שונים כעניים. ראינו, שאשתו של אדם נחשבת לעשירה, מפני שבעלה חייב בפרנסתה מן הדין (ראה סעי' 3).

לעומת זאת, בתשובת מהר"ם מרוטנבורג (ראה סעיף 4, 5) ראינו שהוא נוקט כדבר פשוט, שבן גדול הסמוך על שלחן אביו מוגדר כעני ויכול לקבל צדקה. זאת, אעפ"י שאביו עשיר, ומספק את כל צרכיו. מכאן, שלא די בעצם העובדה שיש מי שמספק את כל צרכיו של אדם, כדי להגדיר אותו כעשיר.

מסתבר, א"כ, שיש להבחין בין שני סוגים של מקבלי קיצבאות: מי שמקבל את פרנסתו מן הדין, כמו אשה מבעלה, הרי הוא עשיר; ומי שמקבל את פרנסתו בחסד, כמו בן גדול מאביו, הרי הוא עני, אף אם פרנסתו מובטחת, למעשה. בטעם הדבר נראה, שכל זמן שאדם תלוי בחסדי זולתו, אינו יכול להחשב כעשיר.

בין שני מצבים אלו ישנם מצבי ביניים רבים, הטעונים הגדרה. דוגמא למצב גבולי כזה הוא בן קטן, למטה מגיל שש, שאביו חייב לפרנס אותו מתקנת חכמים⁶¹. ואמנם הקהילות יעקב⁶² מסתפק בדינו. אך באחרונים, שדנו באב הרוצה לפרנס את ילדיו הקטנים ממעות מעשר לא הוזכר שילד כזה אינו עני, אלא שאסור לאב לפרוע את חובו ממעות צדקה.

מכאן, שדינם של מקבלי הקיצבאות השונות יהיה תלוי בהגדרה זו: אם הם מקבלים את קיצבתם בזכות שהיא זכות ממון גמורה, כגון: דמי ביטוח חיים, הרי שהם מוגדרים כעשירים. אך אם אין להם זכות ממון בקיצבה זו, ואינם יכולים לתבוע אותה בדין – הרי הם עניים.

דוגמא מצויה לכך היא תלמידי ישיבה. אמנם הישיבה והורי התלמידים מספקים ביחד את כל צרכיהם, אבל איש אינו חייב להם דבר, ופרנסה זו יכולה להיפסק בכל יום. למעשה, הורי פוסקי דורינו⁶³, שבחור ישיבה נחשב לעני, ואפשר לתת לו או לישיבה⁶⁴ מעשר עני. והקהילות יעקב⁶⁵ מעיר, שאף שתלמידי ישיבה מוגדרים

61. ראה סעי' 3.

62. סוכה סי' כ"ה. עיין שם, שמחוד גיסא דינו כאשה, ונחשב לעשיר, מפני שאביו חייב לפרנסו מן הדין. ומאידך גיסא יש לומר, שמכיון שאין לו זכות ממון מצד עצמו, ייחשב לעני. ועי' קובץ הערות ליבמות, קונטרס ביאורי אגדה, סי' ב' ס"ק ו'.

63. כך הורו לנו הרבנים הראשיים לישראל, שליט"א. הגר"ש ישראלי שליט"א הורה לנו, שכל תלמיד ישיבה מוגדר כעני, אף אם הוריו תומכים בו, ואף אם עומדים לרשותו חסכוניות בסכומים גדולים המיועדים להוצאות החתונה, מפני שאינו רשאי להוציאם עתה.

כעניינם ויכולים לקבל מעשר עני, מכל מקום אין חובה לתת להם צדקה, מפני שיש מי שדואג לכל צרכיהם.

מתוך כך יש לעיין בדינם של מקבלי קיצבאות הביטוח הלאומי: מחד גיסא הם מקבלים את קיצבתם מכוח החוק. מאידך גיסא ברור, שקיצבה זו מגיעה להם בחסד ולא בזכות, והמדינה רשאית לשלול מהם את מה שהם מקבלים. **למעשה**, הורה הגרש"ז אויערבך⁶⁴, שמי שמקבל מילגה או קיצבת ביטוח לאומי, יש לו דין של עשיר, אם הקיצבה מספקת למחייתו.

7. נתינה בין שני עניים

עקב מצבה הקשה של החקלאות בארץ, ישנם חקלאים רבים השקועים בחובות כבדים, ואין ביכולתם לתת מעשר עני. חקלאים אלו אמנם מוגדרים כעניים⁶⁵, אך אף הם חייבים בנתינת מעשר עני לאחרים (ראה פרק ב' סעי' 6).

למצב כזה מצאנו דרך של "**הערמה**" כבר במשנה, (פאה פ"ה מ"ה):
 "שנים (שני עניים) שקבלו שדה באריסות – זה נותן חלקו לזה מעשר עני, וזה נותן לזה חלקו מעשר עני"⁶⁷.

נראה שבמקרה הצורך אפשר לסמוך על תקנה זו. הדרך המוצעת לכך היא, שכל אחד מהם יתן הלוואה לחבירו על המעשר (ראה פרק ד'). כדי שהדבר יהיה אמיתי, תתבצענה שתי ההלוואות בשני זמנים שונים, ללא קיזוז הדדי. כמו כן, יוסכם בין הצדדים, ששני ההסכמים אינם מותנים זה בזה. אם לא כן, אסור לשני לתת את המעשר לראשון, שכן נמצא, שהוא פורע את חובו ממעשר עני⁶⁸.

ז. סיכום

הקדמה

תקציר זה בא לסכם את הלכות נתינת מעשר העני בדרכים שונות, כפי שנתבררו במאמר. דרכי הנתינה תתחלקנה לפי רמות שונות של קשר בין העני לבין החקלאי. כמו כן נפרט את הדרכים השונות לקביעת ערך המעשר ולהקלת הנטל הכלכלי מעל החקלאי.

64. אף יש עדיפות לתת את המעשר ללומדי תורה: עי' שו"ע יו"ד סי' רנ"א סעי' ט'.

65. הליכות שדה 41 עמ' 11.

66. עי' פאה פ"ח מ"ח: "היו לו מאתים זוז... ממושכנים לבעל חובו או לכתובת אשתו – הרי זה יטול".
 ומפרש הרע"ב: "ואפילו היא יושבת תחתיו".

67. רמב"ם מתנ"ע פ"ו הי"ד.

68. ראה לעיל סעי' 2. ועי' דרך אמונה מתנ"ע פרק ו' סעי' כ"ט.

1. תקציר הלכות נתינת מעשר עני:

א. הפרשה ונתינה

1. המפריש מעשרות ואינו נותן אותם לעניים, יצא ידי חובתו, בדיעבד.
2. אין לברך על נתינת מעשר עני.
3. מעשר עני, הנמצא בשדה, יש לתת לעני שבא לשם ראשון.
4. מעשר עני, הנמצא בבית, מותר לבעל הבית לתת למי שירצה.
5. אם הפירות משתמרים בשדה, מותר להשאירם שם, עד שיבואו העניים לקחתם.
6. אם הפירות אינם משתמרים בשדה, חובה להביאם אל העני. וכך יש לנהוג כיום.
7. אם הפירות אינם משתמרים, ואין דרך להביאם לעניים, יש להעריך את מחירם, ולחלק את הכסף לעניים.
8. בשעת הדחק, ניתן לסמוך על הפוסקים המתירים לתת את דמי המעשר במקום המעשר עצמו, אם העני מסכים לכך מראש.

ב. החיובים והפטורים מנתינה

1. במצב של ספק בחיוב ההפרשה, אין חובה לתת את המעשר לעני, וה"ה למצב של ספק ספיקא לחומרא.
2. הקונה פירות, שיש ספק אם הם מעושרים כבר, פטור מנתינת המעשר לעני.
3. באיזורים שנכבשו ע"י עולי מצרים ולא ע"י עולי בבל, אין חובה לתת את המעשר לעני, וה"ה לאיזורים שיש ספק אם נכבשו ע"י עו"ב.
4. בדגן, יין ושמץ, יש לתת את המעשר לעני גם באיזורים אלה.
5. פירות ודגנים שיש לגביהם ספק אם חייבים במעשר שני או עני, חייבים בשני המעשרות: פודים את המעשר השני ונותנים אותו לעני.
6. ירקות שקיים לגביהם ספק כזה – פטורים מנתינה.
7. הדורים שחנטו או נלקטו בשנת מעשר עני, חייבים בנתינת המעשר מספק.
8. עני חייב לתת את מעשר העני שברשותו לעני אחר. חובה זו חלה על מי שמחזיק את הפירות המתוקנים ברשותו בשעת הנתינה.
9. אדם המפריש מעשר עני, יכול להפקיר את כל נכסיו לאחר ההפרשה, ולזכות במעשר לעצמו. דרך זו אינה מומלצת, מפני שהיא הערמה יתרה, ובגלל הקשיים המעשיים שבביצוע ההפקר באופן אמיתי.

ג. הקנאת המעשר

1. אפשר להקנות את המעשר לעני בהגבהה או באגב.
2. בשעת הדחק ניתן להשתמש בקנין חליפין.
3. לקנין חצר לכתחילה יש צורך בחצר המשתמרת לדעתו של הקונה. ובשעת הצורך די בחצר המשתמרת לדעת המקנה.
4. לצורך קנין חצר אפשר להקנות מראש לעני את מקום המעשר. הקנין יחול לאחר הפרשת המעשר.

5. ניתן גם להקנות מראש את השדה ל-9% מן היבול, ולסכם עם העני שחלק זה יופרש כמעשר עני וינתן לו.
6. כשם שיש מושג של "מכירי כהונה", כך יש גם מושג של "מכירי עניים", כאשר אדם נותן את כל המעשר שברשותו לעני קבוע.
7. יש דין "מכירי עניים" גם למוסד צדקה, המטפל בעניים קבועים.
8. הרוצה לבחור מי שיהיה "מכירי עני", צריך לזכות לו מעשר עני שלש פעמים רצופות.
9. בשעת הצורך, די בהתחייבות בפני העני, שיהיה רגיל לתת לו את כל מעשר העני שיהיה ברשותו.
10. אי אפשר להחליף את ה"מכיר", כל זמן שהוא עדיין עני.
11. יש לתת לאותו "מכיר" את כל מעשר העני. חובה זו אינה חלה על כספי צדקה.
12. אין לסמוך על הדעה האומרת: "עשו את שאינו זוכה בזוכה".
13. מפריש מעשרות, שהוא עצמו גבאי צדקה, אינו זקוק למעשה קנין.

ד. המלוה את העני

1. העני יכול למכור את המעשר בחזרה למפריש.
2. לשם כך אפשר לתת לעני הלוואה מראש על ערכו הצפוי של המעשר, ולפרוע אותה מן המעשר.
3. הסדר זה הוא תקנת חכמים, ואינו מועיל מעיקר הדין.
4. אפשר לעשות סידור כזה, גם להלוואה שהמפריש כבר נתן לעני מזמן.
5. מותר לבעל חובו של העני לקחת מעשר עני מ"מכירו" של אותו עני, ולפרוע את החוב, אם העני מסכים לכך.
6. העני חייב לפרוע את חובו רק מן המעשר שיקבל מהמלוה, אלא אם כן נוח לו לפרוע את ההלוואה במזומן ולקחת את הפירות לעצמו.
7. אם העני נפטר או מתעשר לפני הפרשת המעשר, המלוה מפסיד את חובו. כן מפסיד המלוה במקרה בו לא יהיה לו יבול בכמות ובמחיר שציפה.
8. ההלוואה ניתנת עפ"י הערכה של היבול והמחירים, כאשר שני הצדדים מסכימים לספוג את כל השינויים שיהיו בין זמן ההלוואה לזמן ההפרשה.
9. בשעת הדחק אפשר לשנות את תנאי ההלוואה המופיעים בגמרא. אך אי אפשר להסתמך על הסדר זה, כאשר משלמים לעני פחות מהמגיע לו תמורת הפירות.

ה. קביעת מחיר המעשר

מחיר המעשר למהדרין:

1. החקלאי יקבע את ערך המעשר לפי המחיר שהוא מקבל מן הסיטונאי.
2. הצרכן יקבע את ערך המעשר לפי מחירו הקימעונאי.

דרכי הוזלה המותרות מעיקר הדין:

1. להפריש פירות מסוג ב', שהלכתית הם מוגדרים כ"יפים".
2. כל הוצאות הטיפול בפירות לאחר ההפרשה הן על חשבון העני.

3. לחשב את ערך המעשר לפי שוויים של הפירות לעני. בדרך כלל, יעדיף העני לקבל סכום נמוך במזומן, ובלבד שלא יצטרך לטרוח ולטוול סיכונים בשיווק עצמאי. במקרים רבים מגיע המחיר לכ-10% מן המחיר שמקבל החקלאי מן הסיטונאי.
4. בהלוואה מראש מותר לגבות ריבית גבוהה, במידה בה הדבר כדאי לעני תמורת הקדמת המעות.
5. מותר אף לבחור עני, שאפשרויותיו מצומצמות והוא זקוק לכסף בדחיפות, כדי להגיע לחישוב זול.

דרכי הוזלה לשעת הרחק:

1. להפריש פירות סוג ב', אף אם זו הפרשה מן הרע על היפה.
2. לתת את המעשר לבנו הגדול הלומד בישיבה וכדו'.
3. לתת את המעשר לעני, ולקנות אותו בחזרה במחיר סימלי.
4. לקזז את דמי המעשר ממעשר כספים.
5. שני עניים יכולים לתת את מעשר העני שלהם זה לזה.
6. להפקיר את נכסיו כולל הפירות המתוקנים, ולזכות במעשר.

דרכי הוזלה, האסורות עפ"י ההלכה:

1. לשלם מיסים מדמי המעשר (גם אם הם מופנים לצרכי צדקה).
2. לפרנס את ילדיו הקטנים מדמי המעשר.
3. לקבוע מחיר זול ע"י איום על העני, שאם לא יסכים למחיר זה, יתן את המעשר לעני אחר.
4. לשלם מחיר סימלי בהסכמת העני, ולתת אותו בהלוואה מראש.

ו. מקבל המעשר

1. עני הוא כל מי שאין לו מקורות מחיה, המספיקים לצרכיו המינימאליים.
2. אסור לבעל הבית לפרוע את חובו למטרות צדקה ממעשר עני.
3. אין לשלם מיסים ממעשר עני, למרות שחלק מהם מופנה לצדקה.
4. מותר לאדם לפרנס את אביו ממעשר עני, אם אין לו ממה לפרנסו.
5. מותר לאדם לפרנס את בנו ובנותיו הגדולים (מעל גיל 18) ממעשר עני.
6. אסור לאדם לזון את ילדיו הקטנים או ללמדם תורה ממעשר עני, אבל לדברים שאינו חייב להם – מותר.
7. באופן עקרוני אפשר לתת מעשר עני לילד קטן.
8. בניו של אדם הסמוכים על שלחנו יכולים לקבל מעשר עני מאביהם – אבל לא מאדם אחר.
9. בניו של אדם הסמוכים על שלחנו – דינם כעניים. אשתו של אדם, המתפרנסת ממנו – נחשבת לעשירה.
10. תלמיד ישיבה, שפרנסתו על הוריו ועל הישיבה, נחשב לעני.
11. מקבלי קיצבת ביטוח לאומי – דינם כעשירים, אם הקיצבה מספיקה למחייתם.

12. שני עניים יכולים לתת את מעשר העני שלהם זה לזה, ללא קיוזו הדדי, ומבלי שנתינה אחת מותנה בחברתה.

2. דרכי הנתינה למעשה

אם העני נמצא ליד החקלאי בשעת הנתינה, יש לנהוג כך:

1. להקנות לו את המעשר ע"י קנין חצר (כאשר העני שומר על הפירות), קנין "אגב" או הגבהה.
2. לקבוע את המחיר בהסכמה הדדית.
3. לקנות את המעשר מן העני בחזרה באמצעות מעשה קנין נוסף.

אם העני אינו נוכח במקום, אבל ניתן ליצור איתו קשר, יש לנהוג כך:

1. לזכות לו את המעשר ע"י אדם אחר בקנין חצר, קנין אגב או הגבהה, ובשעת הדחק – בחליפין.
2. ליצור קשר עם העני לקביעת המחיר ולקבלת הסכמתו למכירת המעשר.
3. לקנות את המעשר בחזרה באמצעות מעשה קנין נוסף.

אם יש קשר עם העני רק לפני ההפרשה, יש לנהוג כך:

1. להעריך את כמות היבול הצפויה בשטח.
 2. לקבוע את מחיר המעשר בהסכמת העני.
 3. לתת לעני הלוואה בסכום שהוסכם עליו. ניתן למסור לו שיק שתאריך פרעונו יהיה מספר ימים לפני הקטיף.
 4. לחתום עם העני על חוזה ההלוואה המצורף (ראה חוזה א, ד).
 5. להתחייב בפני העני, שיתן לו באופן קבוע את כל מעשר העני שיהיה לו, ודינו יהיה כ"מכירי עניים".
- בשעת ההפרשה, יחולו כל הקניינים הדרושים באופן אוטומטי.

אפשרויות נוספות (מבלי להסתמך על דין "מכירי עניים"):

להקנות את המעשר לעני באמצעות קנין חצר מראש:

1. לבטל את הסעיף בחוזה ההלוואה, המגדיר את הלווה כ"מכירי עניים", ובמקומו לציין את סדרי השכרת הקרקע (ראה חוזה ב).
2. לדאוג לשמירת המעשר בשעת ההפרשה.

להקנות את השטח ל-9% מן היבול:

1. במקום סעיף "מכירי עניים" לציין בחוזה ההלוואה את שותפות העני בקרקע לפירותיה (ראה חוזה ג).
2. העני יביע את הסכמתו לכך, שהחלק שיקבל יופרש כמעשר עני.
3. המעשר לא צריך להיות שמור עבור העני.

אם אין כל אפשרות ליצור קשר עם העני, ניתן לנהוג כך:

* אם הפירות הולכים לאיבוד, דרך זו היא לכתחילה):

1. לחשב את מחיר המעשר לפי ערכו בשוק.
2. לשלוח את הסכום הזה לעניים בהסתמך על סברת "מה לי הן מה לי דמיהן".

3. דוגמאות לחוזי הלוואה

א. לחקלאי – בהסתמך על "מכירי עניים"

פרטי הגידולים:

שם הגידול	יבול משוער	פדיון משוער	מועד קטיף
ערך מעשר עני משוער: _____			
מחיר מעשר עני בפועל: _____			

הסכם,

בין: _____, להלן: המלווה.

להלן: הלווה.

הלווה מאשר את קבלת ההלוואה בסך _____ ש"ח, שניתנה לתאריך _____, ומתחייב לפרוע אותה בתנאים שיקבעו להלן:

1. פירעון ההלוואה יוכל להיות מפירות "מעשר עני", שיגיעו מהמלווה ללווה מגידול זה.

2. מחיר הפירות, לצורך חוזה זה, יהיה % _____ ממחירם לסיטונאי (ברוטו).

3. המלווה מתחייב לתת באופן קבוע את כל מעשר העני שיהיה ברשותו, רק ללווה, ולא לאף אדם או מוסד אחר, ודינו יהיה כ"מכירי עניים". התחייבות זו לא תחול על כספי צדקה.

4. הלוואה זו תהיה כפופה לתקנות חז"ל המפורטות בגמרא (גיטין דף ל'). לכן הלווה יהיה רשאי, אם ירצה, לפרוע את החוב במזומן.

5. חוזה זה יכנס לתוקף עם פרעון השיק בבנק.

על החתום:

המלווה: _____ הלווה: _____ תאריך: _____

ב. לחקלאי – בקנין חצר מראש

(נוסח ההסכם הוא כמו בחוזה הקודם. רק יש להחליף את סעיף 3 בהסכם).

3. המלווה מקנה ללווה בזאת את הקרקע עליה יהיה המעשר מונח. הקנין יחול בכל פעם, מיד לאחר תום הפרשת המעשרות, ויימשך שעה אחת. הלווה יוכל להשתמש בקרקע זו בשביל לקנות את המעשר בקנין חצר.

ג. לחקלאי – בקנין השדה לפירותיו

(גם כאן יש להחליף את סעיף 3 בהסכם, כדלקמן).

3. המלוה מוסר בזאת ללווה את הבעלות על השדה ל-9% מן הפירות. הקנין יהיה בתוקף עד לתאריך _____. הלווה יזכה באותם פירות שיופרשו כמעשר עני במשך תקופה זו. הלווה מביע את הסכמתו להפרשת פירותיו כמעשר עני בעד כל היבול שיהיה בשדה.

ד. לצרכן, בהסתמך על "מכירי עניים"

הסכם,

בין: _____, להלן: המלוה.

לבין: _____, להלן: הלווה.

הלווה מאשר את קבלת ההלוואה בסך _____ ש"ח, ומתחייב לפרוע אותה בתנאים שיקבעו להלן:

1. פירעון ההלוואה יוכל להיות מפירות "מעשר עני", שיגיעו מהמלוה ללווה במשך השנה.

2. מחיר הפירות, לצורך חוזה זה, יהיה _____ ש"ח לק"ג.

3. תנאי ההלוואה יהיו עפ"י תקנות חז"ל המפורשות בגמרא (גיטין דף ל'). לכן יוכל הלווה, אם ירצה, לפרוע את החוב במזומן ולקחת את המעשר עצמו.

4. המלוה מתחייב לתת את כל מעשר העני שיהיה ברשותו, רק ללווה זה, שהוא "מכירי עני", ולא לאף אדם או מוסד אחר. התחייבות זו אינה כוללת כספי צדקה.

5. חוזה זה יכנס לתוקף עם פרעון השיק בבנק.

על החתום:

המלוה: _____ הלווה: _____ תאריך: _____

נספחים

א. מכתב מאת הגר"ש ישראלי שליט"א,

בענין נתינת מעשר עני באיזורי הארץ השונים:

בין כסה לעשור תשנ"א.

נראה שיש לנקוט כהכו"פ בענין מקומות שלא כבשו עו"ב וברור שהיו בכיבוש עו"מ. ע"כ רק בדגן, תירוש ויצהר יש לנהוג בהם תרו"מ לגבי הפרשה ונתינה.

יש להביא בחשבון, שלדעת הרמב"ם, דרומה מאשקלון לא היה אף בכיבוש עו"מ. הכיבוש בזמננו, גם אם ניתן לו תורת כיבוש, אינו מחייב בתרו"מ, כי בדיון

כיבוש החיוב היה רק אחר כיבוש וחילוק, וזה אינו בזמננו. ואם מדין חזקה, שהיתה בבית שני, אין זה אלא מה שהיה בחזקה דעליית עזרא. אבל חזקה שבזמננו – לא מצינו תקנת חכמים. אגב, כל תרומ' בזמן בית שני ואילך, לדעת הרמב"ם, אינם אלא מדרבנן. במקרה של ספק, יש ללכת לקולא, בפרט לענין נתינה.

דברי קונטרס הספיקות הם רק לענין לקט, שיכחה ופאה, דברים שחיובם אינו זקוק להפרשה, ואינם עושים טבל. דהרי בתרומ' יש דין דמאי, וזה מצב ספק שמא עישרו. ע"כ אינו חייב בנתינה. ואעפ"י שלדעת רבא רוב ע"ה מעשרים, ההלכה, כפי שיש לראות ברמב"ם ובכ"מ שם, היא שהפטור הוא מכוח ספק גרידא. דרבא לא חולק על אב"י דפוטרים מטעם ספק, ואינו חולק אלא על העובדה שבמציאות היו רוב מעשרים, אך הפטור הוא לאו דוקא מטעם זה.

ב. מכתב תגובה מאת הרב שלמה רזנפלד, בענין נתינת מעשר עני בימינו:

ברצוננו להציע דרך של הפרשת מעשר עני ונתינתו, אשר גם אם לא נצא ידי כל הדעות, נצא ידי שיטה מכובדת של ראשונים, אחרונים ופוסקי דורנו. בדרך זאת נגיע לקיום המצוה בצורה פשוטה ומכובדת.

נעשה הפרשה בנוסח המקובל ובסופו נאמר: "ומעשר עני בדרומו. ותמורתו נתתן לצדקה כמוסדר עם ועדת הצדקה במקום פלוני". את הנתינה נקיים במעות שניתן לעניים ידועים שהם "מכירי עניים". הקנאת הפירות תהיה בהסתמכות על "מכירי עניים", וכן ע"י הנוסח הנ"ל שיש בו קנין מקובל במקום (סיטומתא). אנו נתחשבן עם ועדת צדקה על כל הוצאתנו עבור גמ"ח וצדקה המוגדרים למעשר עני (כדלקמן סעי' ד') ונשאף להתקרב ל-9% מערך היבול בשדה, שזהו מעשר עני.

1. נתינת פירות או מעות

אנו רוצים להסתמך על הרדב"ז בס"י ש"מ בסוף תשובתו, המיישב את הגישה העקרונית של קבלת מעות במקום המתנות: "דמה לי הן מה לי דמיהן". לכן כאשר יש מכירי כהונה או עניים הקשורים למישהו קבוע, נעשה קנין הנתינה ממילא ואין צורך בקנין נוסף. לדעתו, אין להקשות מן הסוגיות מהן משמע שיש לתת את המתנות עצמן. שם מדובר שכך רצה הכהן או העני לקבל הפירות, ולא היה לו נוח לקבל הדמים, או כשלא ידוע אם נוח לו. אך אם ידענו שנוח לו לקבל הדמים – אמרינן: "מה לי הן ומה לי דמיהן". כן הוא מסתמך שם על דעת בעל "הלכות גדולות" שכתב בענין של מתנות כהונה: "ואי ניחא לכהן למשקל בישראל חלופי מתנות הרשות בידו". משמע שהדבר תלוי ברצונו של הכהן, וא"כ אם נוח לו בעניננו לקבל דמיהן – מותר. וכן מוכיח הרדב"ז שם מדברי רבינו יעקב, בעל שו"ת מן השמים.

אמנם בתחילת התשובה מביא הרדב"ז את מהר"י קורקוס המאריך להוכיח שיש צורך בנתינת המתנות עצמן, ולא די בנתינת המעות, אך נוכל לסמוך על הרדב"ז והבה"ג.

כאשר נעיין במשנה בגיטין (דף ל' ע"א) ובמקבילות שלה, נוכל להביא ראיה לשיטתם, שהכל תלוי ברצונו של הכהן, אם מעדיף לקבל את הפירות או את המעות. הגמ' בגיטין שואלת: "ואע"ג דלא אתו לידיה?" כלומר: כיצד נעשתה כאן נתינת המתנות לכהן, ללוי או לעני כדי שיוכל בעה"ב לפרוע בזה את החוב שלהם? אך מי אמר, שכוונת הגמרא היא, שדווקא הפירות עצמם צריכים להגיע ליד הכהן, כהבנת מהר"י קורקוס? אולי גם נתינת המעות תחשב לנתינה! יש מקום לדייק זאת מן הגמרא עצמה, שם מובאות שלש דרכים לנתינת המעשר: 1. במכירי כהונה ולויה. 2. במזכה להם ע"י אחר. 3. עשו את שאינו זוכה כזוכה. מתשובות אלו רואים, שכל הבעיה היא רק באיזה קנין נעשתה הנתינה, ולא נזכר אם זה בפירות או במעות.

בירושלמי שם (פ"ג ה"ז) נחלקו ר' אמי ור' זעירא אם בעה"ב רשאי למחוק חוב ישן וליטול את המעשר לעצמו גם כשלא הלוח לכתחילה לעני על דעת כן. ר' אמי אוסר ור' זעירא מתיר. ר' אמי אוסר מתוך דברי המשנה ממנה משמע, שדוקא בהלוה מלכתחילה ע"מ כן. ר' זעירא מתיר עפ"י התוספתא (דמאי פ"ז ה"א²) ממנה משמע שאפשר. הרי שכל הדיון הוא בהלוואה שלא ניתנה מלכתחילה על מנת שיגבה מן המעשר, ואז נמצא שלא היתה בכלל נתינה. אין מחלוקת בשאלה אם חייב לתת לו פירות או מעות, ובלבד שתהיה נתינה.

גם שאר ההלכות המופיעות בתוספתא (דמאי פ"ז ה"ב תרומות פ"א ה"ז³) מהן משמע, שצריך לתת את המעשר עצמו, מחייבות זאת רק בכדי שתתקיים נתינה אך אם הנתינה מתקיימת במעות – הרי זו נתינה⁴.

כמו כן יש לציין, שבכל המקורות בהם מדובר על הלוואה, הדבר נעשה מכמה סיבות:

א. זאת היתה המציאות, כמסופר שם בירושלמי או בתוספתא בדמאי ובתרומות. לפי הבנת המפרשים זהו המשך של הלכות קודמות שעסקו בהלוואה לכהנים הלויים והעניים⁵.

ב. הכהנים, הלויים והעניים רצו ללוות על חלקם, כי ע"י ההלוואה יכלו להבטיח לעצמם את המתנות מראש⁶.

ג. מדברי הנודע ביהודה⁷ משמע, שההלוואה הובאה במשנה משום הסיפא, שאם

2. מהדורת וילנא ואברמסקי, אך במהדורת ליברמן ה"טו.

3. מהדורת וילנא ואברמסקי, אך במהדורת ליברמן ה"ד.

4. ויעיין בתוספתא כפשוטה בבאור הארוך שורה 41 האומר במפורש שמדובר על המתנות או על הדמים.

5. ראה פירוש מנחת ביכורים, וחסדי דוד וכן בביאורים וחידושים של ה"חזון יחזקאל".

6. כהבנת ר' שאול ליברמן בתוספתא כפשוטה תרומות פרק א' בביאור הארוך שורה 55-54.

7. נוד"ב מהד"ת יו"ד סי' קצ"ט.

הלוום בפני ב"ד אין צריך ליטול רשות מהיורשין. אבל כשהם עצמם בחיים, מועילה רשות שלהם אפי' לא הלוום מלכתחילה על מנת כן. ובלבד שיהיה שם קנין כלשהו, והדבר יעשה ברשות הכהן, הלוי או העני. ומסתבר שה"ה בסתם בעה"ב שרוצה לקנות את המתנות ולתת דמים תמורתן, הדבר מותר, כדעת ר' זעירא בירושלמי שהלכה כמותו כנ"ל⁸.

ד. לדעת ה"משיב דבר"⁹ ההלוואה היא תקנת חכמים לטובת הכהן, הלוי והעני, שיוכלו להשיג הלוואה על המעשרות. לכן נחלקו בירושלמי, אם תקנה זאת היתה רק בהלוואה מיוחדת לשם כך או גם בהלוואה סתם. לדעתו, הבבלי מבין, שאף בלא הלוואה מיוחדת, אם העני מסכים, ודאי שמהני, אלא שהמשנה עוסקת במקרה שלא שאלו אותם. מדבריו משמע, שאם הלוי והעני נתנו רשות לבעה"ב לתת דמים תמורת המעשר, אפשר גם בדרך אחרת.

היוצא מכל זה: המדייק בלשון הירושלמי והתוספתא, אכן יראה שמדובר כל הזמן ברשות הכהן, הלוי והעני. במיוחד בהסבריהם של הנוב"י וה"משיב דבר" משמע, שההלוואה היא הדבר הנוח לעני לקבל. השאלה היא רק האם הנתינה נעשית בדרך נכונה של קנין מבחינה הלכתית. אך אין צורך דוקא בפירות. כמו כן, לדעת ר' זעירא, שהלכה כמותו¹⁰, אין צורך לעשות הלוואה מראש לשם כך, כי לכהן ולעני נוח יותר גם באפשרות האחרת. כל זה מתאים לשיטת הבה"ג והרדב"ז לעיל, שהכל תלוי ברצון הכהן, ו"מה לי הן ומה לי דמיהן", העיקר שתהא נתינה באחת הדרכים האפשריות¹¹. וכן כתב בספר "מחנה אפרים"¹² בהבנת דעת רש"י וכן דעת ערוך השלחן¹³.

2. ההלכה בימינו

בימינו העניים לא באים לשדה לאסוף את היבול, כי לא כדאי להם להתעסק באיסוף, במיון, בשטיפה וכו', וכן משום הכמויות הגדולות. במצב זה, הרי אם נשאיר הכמות הגדולה בלא אריזה ומיון, הפירות יאבדו. א"כ הרי בעל הבית הוא כמשיב אבדה ומותר לו לכתחילה להשאיר הפרות אצלו ולתת דמיהם לעניים. וכן שנינו בתוספתא (תרומות פ"א ה"ז¹⁴): "בדברים האובדים מותר, מפני שהוא כמשיב אבדה". וכן מבין שם הרב אברמסקי בחזון יחזקאל¹⁵.

8. וכן מבין ר' שאול ליברמן בתוספתא בדמאי שם שורה 39 בביאור הארוך.

9. ח"ב סי' מ"ט.

10. כך פוסק הגר"ב עפ"י הרשב"א.

11. ומהחזו"א במעשרות סי' ח' אות ה' לא משמע במפורש כמו מי נקט, אלא סוקר את השיטות השונות.

12. הל' זכיה ומתנה סי' ט'. ואף שבדרכי תשובה אות נ"ט מביא בשם המגיה עליו שמשמע הפוך. אין נראה כן מזה"מחנה אפרים".

13. יורה דעה סי' ס"א סוף ס"ק כ"ד.

14. בהוצאת ליברמן הי"ד.

15. וכן מביא ליברמן בפרושו השני.

דבר דומה מצינו בחולין (קל"ד ע"א) בענין זרוע לחיים וקיבה: "ואם אין שם כהן מעלין אותן בדמים ואוכלן מפני הפסד כהן". לכן בימינו יהיה נוח יותר לעניים לקבל את התמורה בדמים ולא להפסיד מהכמות. ולזה יודה גם מהר"י קורקוס, הסובר שיש לתת את הפירות עצמם.

3. הקנין של הנתינה

כ"כ בהצעתנו אנו מוסיפים בנוסח ההפרשה: "ומעשר עני בדרכו ותמורתו נתתן לצדקה כמוסדר עם ועדת הצדקה שבמקום פלוני". לפי דעת הראש"ל צ"ע הרב מרדכי אליהו שליט"א, הרי זו דרך המקום וא"כ הרי זה כקנין סיטומתא הנזכר בגמרא (ב"מ ע"ד ע"א) והובא בשו"ע (חור"מ סי' ר"א). וכן יעויין ב"הארץ ומצוותיה" לרב גולדברג (עמ' י"ד סעי' ט"ז). וכן אמר לי בזמנו הרב נשר ז"ל שכך נהגו בירושלים אבות אבותיו. וכן אמר לי הרב שלום איזון זצ"ל (מורה הנוראה בעדה החרדית), שכך נהגו בירושלים, וכן הסכימו הרב ליאור והרב עמיטל. לא טוב לסבך את החקלאים בחתימה על דברים שאינם מבינים. כמו כן אין צורך בהלוואה, שגם היא מסבכת את הענין.

4. קביעת המחיר

יש להזהר מהחולה גדולה שתהפוך את הנתינה למעשה סימלי כנזכר בתשובת מהר"י קורקוס הנ"ל, העוסקת בפרוטה שנהגו לתת לכהנים עבור זרוע לחיים וקיבה. לכן אין להסתמך על "הערמה" המורידה את המחיר ל-2%-1% מהפדיון. אמנם הגמ' בגיטין מדברת על שער הזול, אך הערמה זאת ניכרת מדי. בנוסף לכך יש בזה חשש של "מסויע בבית הגרנות" אם מראש העני יודע שיקבל את הדמים במחיר סימלי שכזה¹⁶.

לענ"ד עדיף לתת סכום קרוב ל-9% בדרך מכובדת, שבתוכה גם יילקחו שיקולים של הקדמת התשלום, הוצאות ההובלה, הניקוי והאריזה, ושאר הוצאות הטיפול בפירות, שהעני מעדיף שבעה"ב יעשה במקומו. לחישוב זה אפשר להכניס הוצאות המשק עבור צרכי צדקה לפי כללי התוספתא (פאה פ"ד ה"ז) והרמב"ם (מתנ"ע פ"ז ה"ז), כגון: הוצאות בריאות למקרים חריגים, תרומות לאגודות בריאות וישיבות. בסך הכל יגיע החשבון לכ-9%. גם חקלאי במושב יוכל לחשב את תרומותיו לגופים שונים או התחייבותו ללמוד תורה של בניו מעבר לגיל 16 וכדו'.

16. ע"י כף החיים יו"ד סי' ס"א אות קכ"ט.